

MARGÓCSY ISTVÁN

RÉVAI MIKLÓS ÉS A MAGYAR
NYELVTUDOMÁNY ÖNÁLLÓSULÁSA*

Dolgozatomban — a kritikátörténet általános célkitűzései-
nek megfelelően — Révai Miklósnak nem speciálisan nyelv-
tudomány-történeti helyét kívánám megközelíteni, hanem
azt a literátori funkciót szeretném pontosabban meghatároz-
ni, amelyet a XVIII. sz. utolsó harmadában többen is betöltöt-
tek, de melynek legnagyobb hatású, s egyben legnagyobb
szabású képviselője Révai volt. Ennek megfelelően, bár dol-
gozatom címében a nyelvtudomány önállósulása szerepel,
elemzésemben azt az utat szeretném leírni, melynek csupán
végeredménye a literatúra teljességéről leváló és lemondó
nyelvtudományi diszciplína, s magával a végeredménnyel
(amely mint a máig tartó nyelvtudományi fejlődésnek kiin-
dulópontjaként szemlélhető) mint nyelvészeti problémával itt
nem foglalkozom. Révai Miklósban (mint egy nagyon régi fej-
lődési ív egyik utolsó képviselőjében) feltevésem szerint talán
a legélesebben ragadható meg egy átmeneti stádiumnak min-
den jellemzője; az a felfogás, mely még őrzi, s eszmei alapfelté-
telei között meghatározóként tartja számos, a tartalmilag
osztatlan literatúrafogalomnak hagyományát, s a terjedelmi
szempontokat lényeges minőségi különbségek feltüntetése
nélkül alkalmazza; a literatúrát teljességében nyelvi alapozá-

* Dolgozatom megírása során erősen támaszkodtam Csetri Lajos
gondolataira (különösen *A magyar nyelvújítás kora irodalomsem-
léletének nyelvfilozófiai alapjairól*, s a *Kazinczy és a nyelvújítás c.*
tanulmányaira). Az ő tanulmányait csak speciális kérdések esetében
idézem, de megoldásait az általános részekben is felhasználtam.

súnak véli, s minden írói vállalkozás első mozgatójául a grammatizáltságot vallja (bár ugyanakkor észre kell vennie az általa vizsgált literatúraanyagának modernebb módosulásait is, s emiatt az egyes részdiszciplínákat a mások rovására is kell művelnie). Révai az antikvitás óta folyamatosan virágzó retorikai jellegű irodalomszemlélet utolsó hullámának nagy képviselője, aki a régi rendszernek még teljességét őrzi, s tevékenységével épp a teljes rendszert szeretné rekonstruálni (ennek köszönhető, hogy pályája során a literatúra *minden* részterületén működött, s mindent megpróbált feldolgozni); ám a rendszerek tisztán nyelvi megalapozása, az újabb nyelvfelfogások hatására, tulajdonképpen az alapnak elszakadásához vezette. Révai szeme előtt valószínűleg mindig a rendszeralkotásnak megingathatatlan ideája lebegett — emiatt sajátosan nyelvészeti kérdésselvetései sem közelíthetők meg anélkül, hogy általános literatúra-felfogását ne vennénk számba: benne alighanem inkább az utolsó nagy literátort, mintsem az első nagy nyelvészt kellene tisztelnünk. (Összevetésként: nagy ellenfele, Verseghy Ferenc, akiben pedig szintén meghatározó volt a klasszicista jellegű rendszeralkotás igénye, literatúra- és nyelvfelfogását — ha ellentmondásosan is, s a grammatikai alapozásról soha le nem mondva — megnyitotta mind a történetfilozófia, mind az esztétika határai felé, s ezáltal a maga számára jóval modernebb tájékozódást tett lehetővé; meglehet persze, hogy épp ezáltal nem tudta Révaival szemben győzelemre vinni speciálisan nyelvi-grammatikai elképzeléseit.) Révai literatúrendszerének legfontosabb jellemzője zárttsága lesz, amely sem térben (azaz diszciplinárisan; az új jelenségek befogadása értelmében), sem időben (a pálya jó pár évtizedén keresztül) nem módosul: a 70-es évek irodalmi tevékenységének, a 80-as évektől kezdődő nyelvészeti munkálkodásnak alapvonásai Révai haláláig nem változnak meg (csak egyes részletkérdésekben figyelhető meg elsősorban adatszerű bővülés). Ezért dolgozatomban nem is lineáris kibontakozását akarnám megrajzolni e hatalmas életműnek, hanem az egész rendszernek jellegét és

funkcióját szeretném rekonstruálni, s a részletes történeti leírást (valamint az egyes művek tüzetes elemzését) háttérbe szorítom.

A magyar nyelvi program általános helyzete

Közismert, és itt részletesen nem tárgyalható tény, hogy Bessenyei anyanyelvi programja a 70-es évek végén, a 80-as évek folyamán egyre erőteljesebben elterjed, s egyre szélesebb területeket hódít meg; a tudományok megmagyarításának mind igénye, mind gyakorlata közkeletűvé válik; ismeretes az is, hogy a 90-es évekre aztán ez a program már a magyar államnyelv igényével is előállhatott.¹ Bessenyeiék nyelvi felfogásának alaptétele a nyelvi instrumentalitás volt: az anyanyelv nem önmagában és önmagáért, hanem a rajta keresztül elérhető tudományokért minősül értéknek – a kulturális-literátori törekvéseknek végső célja a *tudósság* (vagyis a kultúrának a tartalma). A nyelvet avégett kell kiképezni, hogy a tudósságnak eszközeként szolgálhasson: a nyelv mint a tudományosság megjelenésének formai oldala szerepel, s emiatt elsősorban gyakorlati szempontokból vizsgálattik. Bessenyei számára a nyelvvel való foglalkozásnak csak praktikus része bír funkcióval: a grammatikai szabályozás, egy jó és teljes szótár („szókönyv”), valamint az idegen szavak magyarításának bizonyos intézményes ellenőrzése kielégítene nyelvtudományos igényeit. A nyelv ugyanis a gondolatnak csupán hordozója, s ezért speciális figyelmet nem érdemel (mint Báróczy Sándor, a felfogásnak talán legnyíltabb megfogalmazója ki is mondja: „nem a nyelv, hanem a nyelven viselt dolgok válnak valakinek vagy ditsősségére vagy gya-

¹ Vö. Bíró Ferenc: *Nyelv, nemzet, irodalom*. ItK 1984/5–6. 558–577., valamint Némedi Lajos: *Bessenyei György utóéletéről*. In: *Irodalom és felvilágosodás* (szerk.: Szaunder J. és Tarnai A.) 1974. 733–765.

lázattýára”; „nem a nyelvben, mellyen íratott, hanem magában a meg írt dologban fekszik az erő . . . mert a nyelv úgyis csak vehiculuma ügyünknek edgyik a másikkal való közlésére; és nem az, melly nyelven közöllyük, hanem egyedül tsak az, mit közlünk, jön tekintetbe . . .”² – a nyelv művelésnek feladata lényegében az általános érthetőségnek biztosítására, azaz a szemantikai (szótári) és grammatikai szabályozásra szorítkozik. Innen eredeztethető a korszakban elszaporodó „lexiconok” és nyelvtanok nagy sikere (valamint vitáiknak nagy visszhangja), és az a törekvés, hogy megírassék az egyetlen és kizárólagos, tökéletes és kötelező érvényű magyar grammatika.

A nyolcvanas évek során azonban már megfigyelhető Magyarországon ama másik nyelvelméleti irány is, mely a nyelvet már önértéknek, sajátos létezőnek, s nemzeti szempontból szubsztanciálisnak tekinti, s mintegy a nemzet „jeleként” fogja fel (Péczeli József jelszavával: „Eggy a Nyelv és eggy a Nemzet”).³ Ez az irányzat természetesen a fent említett programra épülve bontakozik ki, s nyílt vitában nem is különbözteti meg magát az előzőtől, sőt a későbbiek folyamán a különbségeket is megpróbálja elmosni (Kazinczy pl. Bessenyeiék fellépését mint *csak* nyelvi-megújulási jelenséget írja le, s közvetlenül a maga – bár még nem tökéletes – elődjét látja bennük).⁴ Hogy Révai e felfogásnak volt egyik legelső és leghatásosabb propagátora, annyira közismert, hogy itt nem is szorul bizonyításra; elegendő utalnunk ama sokszor idézett bevezetőre, melyet az általa kiadott Jámbor Szándék elé írt 1790-ben, vagy arra a kevésbé ismert versére, melyet szintén 1790-ben, az országgyűlés alkalmából „A magyar öltözet és nyelv állandó fennmaradásáért való óhajtozása egy buzgó

² Báróczy Sándor: *A védelmeztetett magyar nyelv . . .* Bécs, 1790. 56., 35–36.

³ Bíró F. id. tanulmánya. Az idézet: *Mindenes Gyűjtemény* II. 92.

⁴ Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről. 1916. 154.

hazafinak a nagy magyarhoz” címmel szerzett, s melyben ilyen sorokat találhatunk: „Akkor léssen Hazánk tellyes erejében, Ha fel kél Nyelve is nagyobb érdemében”; ... Nekem, ha jól buzgom Ruhádért, s Nyelvedért, Ezzel együtt járó állandó létedért . . .” stb.⁵

E program a nyelvvel való foglalkozásban már közvetlenül nemzeti ügyet (nem egy esetben nemzeti létkérdést) lát; s azért a nyelvi diszciplínákat – amellet, hogy a megelőző grammatikus-literatúrai kereteket megtartja – igen nagy mértékben kibővíti, s mind terjedelmileg, mind minőségileg módosítja őket. A nyelvi vizsgálatok így *egészükben* ideologikus funkciót nyernek, elemeikben pedig – részesülvén az ideológia fényéből – önálló súlyt kapnak, minden irányban elmélyülnek (ennek tudható be pl. az irodalom- és nyelvtörténeti kutatások elszaporodása, a stilisztikai, frazeológiai tanulmányoknak, a különböző nyelvi-költői gyűjteményeknek kezdődő divatja stb.). A nyelv fogalma e program keretében tökéletesen azonosul az anyanyelvével, s a kultúra keretei a tudományosságnak tartalmi kritériumai helyett a nyelv formai kritériumai által lesznek meghatározva.⁶ Így a literátoroknak és a tudósoknak központi tevékenysége a nyelvművelés (azaz a nyelv „culturája”) lesz; Bessenyeinek a *Magyarországban* kifejtett tudományra kihegyezett koncepcióját („Mind den nemzet a maga nyelvén lett tudós . . .”) felváltja a nyelv önértékéért és fennmaradásáért *harcoló* literátori felfogás. A literátornak most már nem olyan tudósnak kell elsősorban lennie, aki magyarul fejtené ki tudományát, hanem olyan magyarnak (magyar nyelvésznek), aki egyébként jártas más nyelvekben és tudományokban is: a *tudós* társaságból *nyelv-*

⁵ Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete*. 1886. III. 273–277. Itt említhető meg, hogy Révai a nemzeti öltözékért is annyira hevült, hogy Győrben Rájnissal és Fábchichcsal együtt javaslatot nyújtott be a katolikus papi ruha megmagyarosítására. Vö. Bánóczy József: *Révai Miklós élete és munkái*. 1879. 202.

⁶ E folyamat részletesebb leírását megkíséreltem *Pápay Sámuel és literatúrája* c. dolgozatomban. It 1980/2. 377–404.

művelő társaság válnék.⁷ (Rendkívül árulkodó e tekintetben az a megfogalmazás, mellyel Révai az általa tervezett tudós társaság összetételét indokolja: a tagok számára kötelező a tiszta és romlatlan magyar nyelvnek beható ismerete, és *emellett* kell, hogy tudósok legyenek egyéb területeken is.)⁸

Közismert ennek a nyelv-nemzeti (kultur-nemzeti) koncepciónak német, közvetlenebbül és enyhe leegyszerűsítéssel: herderiánus eredete. Kevésbé közismert viszont, hogy a herderi *nyelvi* programnak egyik legfontosabb összetevője és fő mozgatója a irodalom teljességétől függetlenedett önálló szépirodalmiság (a *költői nyelv*) volt: a nyelv szubsztancialitásának gondolata a nyelvi művészet szubsztancialitásában csúcsosodott ki. Míg a hasznossági alapú instrumentális nyelvszemlélet szorosan kapcsolódott az osztatlan irodalom terjedelmi koncepciójához (a nyelv mint vehiculum minden típusú gondolatnak, s így a költőségnek is egyformán alkalmas közvetítője), a nyelv önértékét valló koncepció lehetséges (és Herdernél magánál következetesen végigvitt) implikációként tartalmazza ama következtetést, mely a nyelvi művészetet minden irodalom-béli tevékenységnek fölébe helyezi, s ezáltal minőségileg is másként tételezi. Ama Hamanntól származó, s hamarosan közhellyé népszerűsödő tétel, miszerint a költészet az emberiség anyanyelve, csupán genetikussá változtatja és historizálja a koncepcióban benne rejlő szinkron hierarchiát: amint a közösség szubsztanciáját a kommunikációnak nyelvi oldala teszi ki, úgy a nyelvi kommunikációnak szubsztanciális megnyilatkozása a költészet lesz, mely a

⁷ Vö. Némedi Lajos igen meggyőző véleményét arról, hogy a *Jámbor Szándék*nak épp rendszeres kifejtését valószínűleg Révai írta. Némedi Lajos: *Ki írta a Jámbor Szándékot?* ItK 1980/2. 137–148. (NB. a „Magyar Nyelv-művelő Társaság” Révai saját kitétele a *Jámbor Szándék* kiadói előszavában.)

⁸ *Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae*. Bécs, 1790. A Socios eligendi ratio c. fejezetben: „praecipue quidem purum et sincerum Hungarismum intime ac solide nosse, at praeter hoc in aliis etiam Scientiis et Artibus singulariter versati . . . esse debent.” 26–27. (Kiemelés tőlem — M. I.)

nyelvnek egyszerre kezdete és beteljesülése. Így a nyelv vizsgálata Herdernél magánál igen mélyen azonosul a *költői nyelv* vizsgálatával (vö. a *Fragmente* . . . nagy összehasonlító tanulmányorozatot): a költői nyelv (amennyiben függetlenül szemléltetik a „tartalomtól”) tulajdonképpen a közösség nyelvi, azaz legbelső képességeinek és lehetőségeinek foglalataként jelenik meg, s *ennek* révén válik a nemzeti önkifejezés eredeti megnyilvánulási formájává.

A XVIII. sz. utolsó évtizedeinek magyarországi nyelv- és irodalomszemléletében a herderiánus nyelvfelfogásnak két összetevője nem egymásra épülve, egymást erősítve, illetve egymásból következően bontakozott ki, hanem – paradox módon – egymást szinte keresztezve. A nyelv önértékének koncepciója szinte tisztán „politikai” ideológiai funkciót tölt be, s ezáltal járul hozzá a nemzet fogalmának új konstrukciójához; a „modern szépirodalmi” törekvések mellett azonban az esetek legtöbbszörében csak *külső* ideológiai mozgatóként jelentkezik (pl. avégett kell írni s művelni a poézist, hogy a nyelv műveltessék ki stb.), de a nyelv belső összetevőinek felfogására nem gyakorol hatást: a nyelvnek mint ideológemának ugyan jelentése és funkciója kicserélődött, de a nyelvnek mint a literatúra anyagának *működése* azonosnak maradt meg. A költészetnek relatív autonómiájára törő művek (pl. elsősorban Kazinczy úttörő jelentőségű próbálkozásai a 80-as évek második felétől) leginkább tartalmi-műfaji, s legfeljebb stilisztikai újításokkal operáltak, s sem nyelvelméleti, sem nyelvújítási „modernséggel” nemigen léptek fel. Ismeretes, hogy Kazinczy is, aki pedig már a 90-es években fordított Herdertől, a döntő nyelv- és irodalomszemléleti hatást (a *Fragmente* . . . révén) csak fogsága után, a XIX. sz. első évtizedének második felében élte át – a nyelvi szubsztancia-litásnak és a költői autonómiának együttes fellépése csak a nyelvújítási harcok nagy vitáiban lesz döntő jelentőségű.⁹

⁹ Ennek részletes kifejtését I. Csetri Lajos kéziratában: *Kazinczy és a nyelvújítás*. Kazinczy Herder-élményéről néhány levél 1807-ből: *Kaz. Lev. V. 149., 213–214. stb.*

A XVIII. sz. végén literátoraink általában még a nyelv kategóriájának hagyományos homogenitásával éltek, s elsősorban az antik hagyományokra visszavezethető retorikai-stilisztikai rétegeket különböztették meg, s gyakorlatilag akkor sem különítették el a költői nyelvhasználat sajátos másságát, ha a költői műalkotás egészének elvi különlegességét esetleg rögzítették is. Sőt: a nyelvalkítás szabadságával – épp a nyelv szubsztancialitásának ideológiája alapján – enyhe konzervativizmussal szálltak szembe, a nemzeti-nyelvi sajátosságok megőrzésének, nem pedig kiteljesítésének nevében.

A századvég írói számára a literatura teljességének igénye, legalábbis a fogalom szintjén, az anyanyelvre korlátozva ugyan, de teljes terjedelmében marad meg, s a nyelvi teljesítmény (az irodalmi alkotás), jellegétől függetlenül, a nyelvi jelenlét jelévé, dokumentumává minősül. Ha múltbéli műről van szó – bizonyítékot kapunk a magyar nyelvi-nemzeti kultúra régiségére; ha kortárs műről – a nemzeti önépítés és fennmaradás érdekében tett gesztussal találkozunk. Így a nyelvvel való minden szintű foglalkozás egyként, politikai-ideológiai jelentősége folytán, jelként működik: ha pl. Pápay Sámuel literatura-történetének mindent felölelő tartalmiságával szemben ki is emelhető Kazinczy literatura-történetének szépirodalom-centrikussága, az összefoglalási igény mindkét esetben egyformán bizonyítékként használja csak a műveket, s nem az egyes *alkotásoknak* értéke révén, hanem csak nyelvisége folytán dokumentálja a politikai tételt: a nemzet érettségét az önállóságra.¹⁰

Révai Miklós munkássága talán a legtisztábban tükrözi ennek az ideológiai helyzetnek objektíve ellentmondásos voltát: literátori tevékenységének sok különösségére ad választ e kettősség. Ő, aki már modern értelemben is szaktudományossá tette nyelvészetét, s *ezen* belül példamutató módon megkülönböztette a nyelvészeti kérdéseket minden más disz-

¹⁰ A kulturális tények dokumentum jellegű felfogására először Bíró Ferenc mutatott rá: *Péczeli József II.* ItK 1965/5. 568–569:

ciplínáitól, pályája során a irodalom igen sok más területén működött teljes erőbedobással s lelkesedéssel, s nemcsak a szükség szoritása miatt. A nagy nyelvész nevéhez nyelvészeti munkái mellett nemcsak versei, ábécéskönyvei, más költők kiadásai, irodalmi tanulmányok és fordítások (pl. Homérosz, Kotzebue stb.), újságszerkesztés stb., tehát „humán” irodalmi megnyilvánulások fűződnek, hanem pl. értekezése a villámokról és a villámhárítóról, a kör négyeszőgésítéséről; rajzoktatói munkásság és építészeti kutatások; tervek a magyar heraldika és numizmatika megteremtésére is stb. Másrészt ő, a magyar kultúra és anyanyelv egységének előharcosa, aki történeti összefoglalásában a magyar történelemből csak a magyar nyelvű műveket veszi számba, nagy grammatikáját és Halotti Beszéd-elemzését latinul írja, egyetemi magyar előadásait latinul tartja, s három kötetet is kiad latin verseiből (Szinyeyi szerint 25 füzet kéziratot latin vers maradt utána). Harmadrészt: ő, a modern nyelvi ideológia bajnoka, a irodalmi területen belüli koncepciót illetően talán a legrigorózusabban ragaszkodik a régiséghez. Nyelvészeti munkáival a klasszicizáló retorikai rendszernek teljességét kívánja reprodukálni, s az egyes nyelvészeti diszciplínák önállósulásának maximumán ellenáll: stilisztikáját is – a modern törekvésekkel nyíltan szembefordulva – retorikai kereteken belül adja elő. Révainál figyelhető meg legtisztábban a nyelvi ideológiának tisztán ideologikus volta: mindent *ennek* a célnak rendel alá, ám magát a nyelvvizsgálatot nem veszi ezen ideológia revíziója alá; nyelvtudománya úgy önállósodik, hogy az ideológiával csupán az ideologikus szférában érintkezik. Emiatt történetelt meg, hogy – jóllehet Révai és a századforduló irodalmi megújulásának élcsapata eszmei téren alapvetően egyetértett (vö. pl. Révai és Kazinczy barátságát stb.) – Révainak a irodalmi területre eszmei az irodalmi (költészeti) mozgalomban tartós visszhangot nem kelthettek: mintegy bezárultak a szaktudomány határai mögé.

Révai nyelvészeti rendszere

A XVIII. század utolsó másfél évtizedében a magyar literatúrát a magyar nyelvtan megírásának igénye hatja át: alig találunk számottevő írókat, aki ne óhajtana a magyarság számára egy „Adelungot” (pl. Kármán, Batsányi),¹¹ mások vagy maguk írják nyelvtanukat (csak a legnagyobbakat idézve: Révai első értekezése 1784., Versegly *Proludiuma* 1793., Földi János nyelvtana 1790., a *Debreceni Grammatika* 1795.), vagy csak serkentik a szerzőket ilyen tevékenységre (pl. a Nunkovics – Görög – Kerekes-féle pályázat 1789 – 90-ben). Mind e szerzők véleménye azonos: az anyanyelv feldolgozásának és kiművelésének első és legcélravezetőbb módja a szótárak és grammatikák készítése, annak meghatározása, mi helyes és mi helytelen a nyelv használatában; a nyelv tökéletes használhatósága végett megteremtendő, tehát az egységes és irányt adó szabályrendszer (Földi János szavaival: „A Nyelvkönyv az igaz olvasásra, helyes írásra és jól szóllásra vezető tanítás valamely Nyelvben”.¹²). Révai a nyelvművelő társaság feladatát is a legbővebb és egyben legtökéletesebb nyelvkönyv megírásában látja: „Elsősorban foglalkozzék a Társaság a hazai nyelv kiművelésével és gyarapításával . . . Készíttessék el a magyar nyelvnek mindenképp kiegészített s lehetőleg tökéletes grammatikája, s mennél dúsabb szótá-

¹¹ Még Kármán is, aki pedig a „grammaticalis epidemiát” erőteljesen támadja, így szól: „Ki ne óhajtana, hogy támadjon köztünk egy Adelung?” *A nemzet csinosodása* (1794) Kármán József *Válogott művei* 1955. 89.

Batsányi: „. . . miképpen lehet arról álmodoznunk, hogy már-is Quintilianusok vagy Adelungok támadhassanak közöttünk?” *Előszó* (1808) Batsányi János *Összes Művei* 1961. III. 51. A felsorolást még jó pár példával folytathatnánk, néhányat közülük idéz Thienemann Tivadar: *Német és magyar nyelvújító törekvések*. 1912. 29–30.

¹² Földi János grammatikája. 1912. 29.

ra . . .”¹³ A grammatika praktikus célokat szolgál: racionális rendet teremt a nyelvhasználatban, s e rendet mintegy kötelezőként írja elő – nemcsak az egyéni nyelvhasználat esetleges variációit óhajtáná kiküszöbölni, hanem a nyelvben fellelhető kivételeket is (mint anomáliákat) a minimumra szorítaná vissza. Amint a *Jámbor Szándéknak* feltehetően Révaitól származó meghatározása mondja: „Innen fognak osztán származni a regulák, és azoknak kifogásaik, melyek közül mindeniket mentől kevesebbre lehet jó móddal szorítani, annál tökéletesebb a grammatika. Mert mit használ az olyan nyelvtanító könyv, a melyet míg az ember megtanul, addig magát az egész nyelvet a csupa gyakorlásból, minden elmetörés nélkül, megtanulhatja? Az olyan grammatika csak kín és időtöltés.”¹⁴ A racionális nyelvszemlélet instrumentális jellegű szabályközpontúságát ritkán fogalmazták meg ily egyértelműséggel: a grammatika uralkodik a gyakorlati nyelvhasználat felett, s a grammatikából tökéletesebben lehet megtanulni a nyelvet, mint „csupa gyakorlásból”.

Révai számára a nyelv teljes mértékben azonosul a grammatikával: a nyelv lényegét racionális rendszere adja. Híres székfoglaló előadása a pesti egyetemen (1802-ben) épp ezért indíthat a következő meghökkentő frázissal: „Nem tudunk magyarul. Mert bizony úgy beszélni magyarul, ahogy a legtöbben közönségesen beszélünk, nem érdemli meg a tudás nevét. Mert mit jelent a tudás? Úgy vélem, a tudás maga a tudomány, mely nemcsak a dolgoknak, hanem a dolgok azon

¹³ Az *Occupationes Societatis* c. fejezetben: „Versaretur haec Societas primum in Sermone Patrio augendo et perpoliando . . . Tali adparatu facto, Methodo aliqua per Societatem certo constituenda, quae accomodatissima visa fuerit, conscriberentur demum, perfecta quaedam, omnibus numeris absoluta Linguae Hungaricae Grammatica, Lexiconque quam integerrimum, et quam locupletissimum: horum item in usus diversos diversa Compendia.” *Planum* . . . 14.

¹⁴ Bessenyei György *Válogatott művei* 1955. 269. (Kiemelés tőlem – M. I.)

okainak is ismerete, melyekből a dolgok keletkeznek . . .”¹⁵
 A nyelvtudás nem a beszédképességet (mai szóval: a nyelvi kompetenciát) jelenti számára, hanem a nyelvben feltételezett, objektíve adott, s szubsztanciálisan sérthetetlen *természeti* rendet, amely megfelelő tudományos módszer segítségével kikutatható, megismerhető: a nyelvhez az ember, a közösség nem alkotó módon viszonyul, nem alakítja s teremti, hanem épp fordítva – az embereknek el kell jutniuk (tanulmányaik során) a nyelv objektív összetevőinek felismeréséhez, s csak *ennek* során fogják nyelvüket valóban birtokolni. „Nyelvünk semmiben nem szenved hiányt: mi magunk hiányoztunk, mi magunk hiányzunk. Saját bűnét vallja be inkább az, aki a szűkösségre hivatkozik: ha mondandóját magyarul kifejezni tudatlansága miatt nem tudja, az nem a magyar nyelv hibájának tekintendő . . .”¹⁶

A grammatikus feladata az, hogy a nyelvben (racionálisan) teljes rendszert fedezzen fel vagy alkosson meg, s ezt a rendszert vissza is vezesse a mindennapok nyelvhasználatába. Ez a racionalizálási igény fejeződik ki Révainak ama nyelvészeti

¹⁵ Révai Miklós: *Prolusio I. habita in auspiciis collegii hungarici* (1802. nov. 8.): „Nescimus Hungarice. Sic certe Hungarice loqui, ut vulgo loquimur plerique, non est dignum hoc sciendi nomine. Quid enim est scire? Hoc, quod est ipsa, opinor, scientia. Nam scientia, quae quidem hoc nomen insignitur, non modo rerum est, sed ipsarum etiam causarum, quibus res illae fiunt.” Pest, 1806. 5–6.

¹⁶ Uo. 11. „Nihil deest linguae nostrae: nos illi defuimus, nos illi desumus. Culpam isti suam fateantur potius, qui sic ad angustias rediguntur: se, quae exprimenda poscuntur, Hungarice exprimere non scire sua negligentia, non vero linguae vitio ea Hungarice non posse exprimi . . .”

Ugyanerről magyarul ír 1806-ban, a tiszti szótárakról adott véleményében: „Ditső Eleinktől minden szép tulajdonságaival készen, és épen vettük azt által. Idegen szokás, és elkeveredés az oka: hogy mi azt nem úgy tudjuk, mint tsak közelebb való Atyáink tudták; s bennünk vagyon a tökéletlenség. Ha kivántatik a tökéletesítés, az ugyan reánk nézve szükséges, hogy mi tegyük magunkat a tökéletes nyelvben tökéletesekké, gondosabb tanulással.” Idézi Viszota Gyula: *Révai, Versegly és a tiszti szótárak*. NyK XXXV. (1905) 197.

konstrukcióiban, melyeket ő maga is csak a rendszer kedvéért megszerkesztett, nem pedig – akár az irodalomból, akár a mindennapi beszédből – idézett példákkal tud aztán igazolni: pl. az ikes ragozású igealakoknak teljes paradigmává kikerekített sorozatában, a szenvedő formáknak minden igeidőre és módra kiterjesztett táblázataiban, vagy a kongruencia kérdésében (azaz a birtokviszonyon belül jelölt többeszám megkülönböztetésében: a *magyarok királya* szerkezet helyett a *magyarok királyok* konstrukció következetes kiterjesztésében) stb. A rendszer racionalizmusának önmozgása pedig végül oly furcsa anomáliához is elvezeti Révait, mely tulajdonképpen az egész magyar beszélő közösséggel szembeállítja: mivel grammatikájában – helyesen – kimutatta a hangösszeolvadások nagy részének etimologikus eredetét, ezt az etimologikus formációt a mindennapi nyelvhasználatba és kiejtésbe is át kívánta volna ültetni (pl. ejtsd: *ad-ja* stb.). Ennek érvelése roppant jellemző rendszerének egészére is: „Amely kiejtés az írást hibássá és rosszá teszi, maga is hibás és rossz . . . A mi kiejtésünk tehát megegyezik a helyes írásmóddal, s a régieknek használata által is bizonyítva, helyes. Legrégibb példáinkat úgy mondták ki, ahogy leírták: látjátok, temetjük . . . Mi is így ejtjük ezeket, s azt tanítjuk, így is kell kiejteni őket.”^{16/a} (Megjegyzendő, hogy e kezdeményezés annyira ellenkezett már a nyelvhasználati konvencióval, hogy Révainak még leghívebb tanítványai sem vitték később tovább.)

Révai az általa kikutatott és igazolt, ám nemegyszer csak logikailag kikövetkeztetett és konstruált nyelvi szerkezeteket mérhetetlen intoleranciával védte és terjesztette: közismertek

^{16/a} Révai Miklós: *Elaboratio Grammatica Hungarica* I. 1806. 163–164. „Quae pronuntiatio scriptionem invehit vitiosam et perversam, ultro intelligitur et ipsa vitiosa et perversa esse. . . . Nostra ergo pronuntiatio, par ipsi rectae scriptioni aequae recta est, probata et veterum usu. Antiquissima exempla, ut sunt scripta, ita sunt etiam pronuntiata: látjátok, temetjük . . . Haec et alia, sic et nos proferimus, et sic proferenda docemus.”

sokszor megengedhetetlen vitamódszerei, melyek segítségével a másik fél álláspontjának teljes megsemmisítésére tört. De az intolerancia nem írható csak Révai személyes tulajdonságainak számlájára (bár kétségkívül nagymértékben ezeknek is köszönhető),¹⁷ hanem a grammatikai szemlélet egységesítő szabályozási tendenciájából egyenesen következett. A „tökéletes” grammatika épp azáltal tökéletes, hogy a nyelv rendszerének „igazi” leképezését adja, s ráadásul a józan ész logikai törvényeinek kizárólagosságával működik. Horvát István, Révai leghívebb tanítványa ki is mondja: Révai „... tanítása szerént a nyelvtanításbéli vetekedésekben legbátorosabb bíró a józan ésszel való helyes élés, melly, valamint egyéb tudományokban, úgy a nyelvtanításban is, bizonyos, megtzáfolhatatlan, s a józan okoskodáson épült rendszabályok után, ezt jónak, azt hibásnak esméri a nyelvnek szokásában. Nem bíró a mi Tanítónk előtt a dajka dadogta beszéd, a dialectus, a régiség, az újság, az idegen nyelv, a nemzet akarhatja. Bíró lehet ellenben, bölts állatásai szerént, akár melly Hazafinak, ha mindjárt született Palótz volna is, megvártatlan okoskodása”.¹⁸ Ez a józan észre bázisozó okos-

¹⁷ Révait igen sokszor kárhoztatták indulatos természete miatt, Kisfaludy Sándor pl. hörcsöghöz hasonlította. Vö. levele Ruszek apáthoz 1816. ápr. 17. In: Kisfaludy Sándor *Minden munkái* 1893. VIII. 286.

Magatartását jól szemlélteti a következő anekdota. 1806-ban, mikor Révainak három (!) hallgatója van, jelentkezik egy negyedik: „Egy debreceni, zsidó, arab és más napkeleti nyelvekben turkáló, Ezsaiás tanítványai közül egy. Ettől Révai mindjárt azt kérdezte: Tudsz-e magyarul?” „Certe tudok — volt a felelet — a debreceni grammatikából tanultam.” Erre megrohanja Révai: „Sem mire való buta székely (mert annak vallotta magát), debreceni grammatika bolondja, Teleki szamara, takarodj oskolámból. S ezekkel ebrudon kiüzé.” Ferenczy Jánosnak Horvát Istvánhoz írott levelét idézi Vass Bertalan: *Horvát István életrajza*. 1895. 54. (Magyarázatként: Ezsaiás = Budai Ézsaiás debreceni professor; Teleki = T. László, ki 1806-ban könyvet írt a magyar nyelvről.)

¹⁸ (Horvát István =) Boldogréti Vig László: *Verseghi Ferentznek megfogytakozott okoskodása A tiszta magyarságban*. 1806. 129.

ködés ugyanolyan kizárólagos érvennyel lép fel, mint minden más klasszicista normarendszer: ha tudomásul veszi is a meglevő adottságokat, azokat azonnal az adottságok szintje fölött elhelyezett rendszerbe illeszti bele. E gesztus legjobb példáját Révainak a helyesírás (a hangjelölés) elvi alapjaival kapcsolatban kifejtett álláspontja nyújtja: Révai, eltekintvén attól, hogy a helyesírás mindig messzemenően konvencionális rendszer csupán, a legcélravezetőbbnek azt ítélné, ha az egész rendszert megváltoztatnák. Az egész magyar ábécét, kiváltképp a kettős betűkre való tekintettel, meg kellene reformálni, s minden egyes hangot külön betűvel kellene jelölni: a kérdéses hangok, ha nem is önálló jelekkel, de legalábbis szláv mintájú mellékjeles betűkkel, nem pedig önálló hangértékű betűk párosításával írhatnának (pl. comb: óomb, csat: çat, gyöngy: göng, tyúk: űuk stb.), a javaslatnak komoly felvetésétől azonban, a gyakorlati nehézségeket belátván, maga is visszariadt.¹⁹

A rendszerező grammatika-szerző minden jelenséget egy-egyesíteni akar, s minden jelenségnek az adott rendszeren belüli helyet jelöl ki; ami pedig nem fér bele a rendszerbe, az nem sajátosságnak vagy különösségnek tűnik föl előtte, hanem egyértelműen kiküszöbölendő hibának. A közszokásban előforduló nyelvhasználati eltérések, s ezeknek sorában a dialektusok ezért nála csak mint torzulások foghatók fel, s kijavítandók (pl. „vulgi pronuntiatio vaga et vitiosa est”). A tudományos vizsgálatba azonban még ezek a szabályozatlan formák is bevonhatók, mivel *egyéb* értékeket felfedezhetünk bennük. Ilyen értékek pl. a nyelvjárások esetében a Révait különösen érdeklő archaikus nyelvhasználati sajátosságok (a göcseji dialektus pl. „vivum linguae archivum”): ezeket azért nem szabad lenézni, mert ezek „a fenséges régi-

¹⁹ Révai Miklós: *Antiquitates literaturae hungaricae* I. 1803. 54–55. Megjegyzendő, hogy Verseghy, mikor helyesírását védi, hasonlóan érvel: „csak a szokásban lévő ortográfiák közül választottam azt, mellyben a legkevesebb hibák vannak . . .” Verseghy egyébként azt szeretné, ha a helyesírást országgyűlés által, törvénnyel szabályoznák. Verseghy Ferenc: *A tiszta Magyarság* . . . 1805. 25., 23.

ség emlékeit . . . híven megtartották”; más, szinkron nyelvhasználatban érvényesíthető értékeket azonban ezek sem tartalmazznak, s abban az esetben, ha eltérnek a Révai által megállapított régiség normáitól, természetesen hibásnak minősülnek.²⁰

A nyelvjárások figyelembevételénél tanúsított viszonylagos tolerancia, illetve kutatói nyitottság egyértelműen utal Révai nyelvvizsgáló módszereinek empirikus vonásaira. Révai a maga racionális rendszerét nem tisztán logikai (vagy *általános* grammatikai) alapokon akarta megteremteni, s nem is más nyelvek grammatikai analógiája nyomán dolgozta ki, hanem a magyar nyelv igen tüzetes tanulmányozása során hozta létre: számára a magyar nyelv rendszere nem *eleve* adott (s más-hol már bizonyított), hanem kikutatandó, jelenleg lappangó, ám mindenképpen rekonstruálható, eredeti rendszer. Épp ezért a grammatikus feladata az anyag feltárásánál kezdődik: itt csapódik le nyelvészetileg a nyelvi eredetiségnek társadalmi-ideológiai koncepciója. A magyar nyelv – e feltételezés szerint – tökéletesen eredeti struktúra, amelynek leírásánál a nyelvvizsgáló módszerek lehetnek ugyan általánosak, de az anyag természete megköveteli az eredeti nyelvi szerkezetek megengedését is: az *eredeti* nyelv vizsgálata *eredeti* törvényrendszer felállítását igényli. Révai nyelvésze azáltal, hogy a meglévőnek *saját* törvényeit akarja kikutatni, a törvényalkotás szigora ellenére is nyitott marad anyagával szem-

²⁰ A göcseji nyelvjárásról Pálóczi Horváth Ádám idézi Révai szavait: Kaz. Lev. XI. 324., XIV. 15.

„ . . . quod apud hunc (vulgum) prisci moris tenacitate magis religiosa, putent Augustae antiquitatis quaedam quasi tabularia fideliter conservata inveniri”. *Elab. Gramm.* I. 36–37.

Vö. Melich János: *Révai Miklós nyelvtudománya* 1908. 11–12. Révai nyelvjárásellenes véleménye (pl. a Tisza mentit illetően) nyer megfogalmazást pl. az *Elab. Gramm.* II. 1005. lapon: nem tartja megengedhetőnek, hogy provincializmusokból az egész magyar nemzetre érvényes szabályokat vonjanak le („et usus eius est distinctus provincialismus, cui in lingua nostra communi non potest tantus tribui dominatus, ut legem imponat toti nationi Hungaricae”).

ben: a régiségnek és a mai nyelvhasználatnak minden egyes elemét fel akarja ölelni (legfeljebb egy részüket aztán elítéli). E nyitottságnak köszönhető Révai tisztán nyelvészeti felismeréseinek nemegyszer úttörő jellege: pl. ha rendszerré kiégszítve túlerőlteti is az ikes ragozást, azáltal, hogy e sajátosan magyar jelenséget elismeri és kodifikálja, összehasonlíthatatlanul hívebb marad a magyar nyelvhez, mint pl. Verseghy, aki az ikes rendszer töredékességéből arra következtetett, hogy maga e ragozási forma hibás vagy idegen, és saját racionális rendszeréből az egész ikes ragozást törölte (a példák folytathatók lennének). Révai a maga nyelvi törvényeit a vizsgált anyag sajátosságából vonta el, törvényhozását előbb alárendelte anyagának, s csak kutatásainak végeredményét helyezte aztán ismét az anyagnak fölébe: *ebben* a gesztusban ragadható meg kutatásainak korabeli modernsége, *ennek* köszönhető aztán grammatikai ötleteinek folytathatósága is.

Révai empirikus alapozású racionális rendszerének nem volt szüksége önmagán kívüli részletes nyelvelméleti megalapozásra: egészen feltűnő, hogy Révai milyen mereven elzárkózott a grammatikának nyelvfilozófiai inckoklásától.²¹ (E tulajdonsága különösen szembeszökő, ha ellenfelével, Verseghyvel vetjük össze. Verseghy ugyanis állandóan filozófiai princípiumokat keresett saját igazolására, s e keresés nála igen komoly eredményekre is vezetett, különösen utolsó nagy művében, *A Filozófiának Talpigazságaira épített Felelet* c., 1818-ban megjelent értekezésében.) Révai, a klasszicista normákhoz híven, valószínűleg a nyelv isteni eredeztetésének feltételezéséből következően, rendszerének tökéletességét nem érezte speciálisan indokolandónak; az pedig, hogy a nyelv szubsztancialitásának ideológiája nála csupán a *nyelvi* rendszer eredetiségének elismeréséhez vezetett (s a nyelv

²¹Erre már Csetri Lajos felhívta a figyelmet *A magyar nyelvújítás kora*... c. tanulmányában. In: *Irodalom és felvilágosodás* id. kiad. 254.

működésének egyéb *eredeti* vonatkozásai nem tárultak fel előtte), ennek az eredetiségnek csupán történeti, de nem elméleti igazolását tette szükségessé. Révai számára a „józan ész” által megismerhető nyelvi törvények axiomatikus érvennyel bírnak, s mint természettörvények hatnak (egyres megoldásainak bizonyítékaként gyakran használja pl. az „ordo naturae” fordulatot) – s további, nyelven kívüli magyarázatra nem szorulnak. Ezért rendkívül jellemző, hogy tanítványa, Horvát István épp a nyelvelméleti gondolkodás terén fogja igen nagy mértékben meghaladni mesterét, Herdert és Kantot is bevonván pl. a nyelvszemlélet körébe; s az is jellemzőnek tekinthető, hogy Révai számára Horvátnak épp e fejtegetései bizonyultak feleslegesnek (Horvát Boldogréti Vig László álnéven írott Verseghy-ellenes vita-iratában).²²

Révai nyelvészetének történeti jellege

Révai nyelvtudományának rendszeralkotó jellege egészen sajátos módon nyilvánul meg, ha az általa oly sokat emlegetett nyelvtörténettel szembesítjük; egyben arra is fény vetül, milyen értelemben nevezhető Révai felfogása történetinek. Az újabb történeti nyelvhasználat és Révai módszertana között kimutatható igen jelentős különbségek már a XX. sz. első éveiben is felmerültek; ám még Melich János is, aki pedig a nyelvészek közül máig a legalaposabban és legszigorúbban vizsgálta meg Révai nyelvészetét, a történetiség kérdésében engedékenyebbnek mutatkozik vele szemben, mint egyéb kérdésekben, s megelégszik annak rögzítésével és elismerésével, hogy Révai konstatálta a nyelv korszakainak meglétét

²² Naplójában Horvát panaszlik is Révai elméletellenességére. Például: „Még többet írtam volna a nyelv alkotmányáról, ha Révai ezektől is el nem ijedett volna. Vettessék össze könyvemmel a Révai grammatikája: tapasztalhatni, hogy nem mind Révai találmánya, amit írok.” Horvát István: *Mindennapi*. 1967. 334.

és kronologikus egymásutániségát, valamint az ezen korszakokban megnyilatkozó nyelvi tények különbözőségét.²³ A kérdés – ma már úgy látszik – valamivel bonyolultabban is feltehető. Úgy tűnik ugyanis, hogy Révai – aki szerint a nyelvtörténet „az ékesszószeretésnek derék feneke” – a nyelv történetéből éppen nem a történeti változásokat akarja kiolvasni, hanem a változatlant: ama rendszert, „a mit mi a régiektől tiszta épségben vettünk által, s utóbb némelly részeiben gondolatlanul megrontottunk”.²⁴ Nézete szerint a nyelv a történelem folyamán nem fejlődik vagy változik, hanem *megnyilvánul*, a különböző történelmi korszakokban – a külső körülmények folytán – különböző *értékállapotokban* jelenik meg: hol tisztán, hol pedig hibásan használják. Az egyes korszakoknak, melyek Révai leírásában elég kevésbé markánsan különülnek el egymástól, nincs saját jellegük, saját megjelenési formájuk vagy nyelvhasználati különösségük; időbeli és értékelési skálájuk tulajdonképpen egyszerű perfekcionista hierarchiát követ (mely alighanem mélyen a felvilágosodás nevelésideálja által határozottatik meg), melynek történeti látszatát csupán az adja, hogy a feltételezés szerint a tökéletes megnyilvánulási forma már létezett és működött egyszer, mégpedig a múltban. A beszélő közösség a nyelvet teljes rendszerében birtokolja (illetve képes arra, hogy birtokolja), s a kultúra fokozatos terjedésével párhuzamosan egyre inkább tudatosan (azaz rendszerszerűen) használja: amennyiben *ma* hanyatlásról, nyelvromlásról stb. beszélhetünk, az végső soron csupán a nyelvművelés hiányának (tehát a beszélő közösség *erkölcsi* állapotának), nem pedig a nyelv változásának vagy hibájának tudható be.

²³ Melich J.: *i. m.* 33–42.

²⁴ (Révai Miklós =) Fényfalvi Kardos Adorján: *Verseghy Ferencnek megcsalatozott illetlen motskolódásai A tiszta magyarságban*. 1806. 40. Másként fogalmazva: a nyelvtörténet tanulmányozása arra jó, hogy *biztosabb* grammatikát kaphassunk („leges Grammaticae figi possunt certiores”). *Antiquitates* . . . 4.

Ismeretes, hogy a Révai és Verseghy közti vita egyik leg-
 élesebben felvetett kérdése a tökéletes nyelvállapot megvaló-
 sulásának időpontja körül kristályosodott ki. Révai úgy vélte,
 ez az állapot Pázmány korában már beállt, s a XVII. század
 végén hanyatlás kezdődött, Verseghy viszont a jelenkor nyelv-
 állapotát vélte igazabbnak, s *ennek* szabályozásával látta
 tökéletesíthetőnek a nyelvet. Mindketten felidézik a herderi
 elmélet nyelvregényének allegóriáját, s a fejlődést az ember
 életkorszakainak analogikus párhuzamával jelölik – mind-
 ketten egyaránt a modell *férfikorával* azonosítják saját rend-
 szerüket.²⁵ Verseghy korszakolása – a tökéletesnek mint
 elérendőnek tételezése révén – jóval meggyőzőbben és
 történetibb módon hat (ebben valószínűleg sokat segített
 neki nyelvkeletkezés-elméleti jártassága és sok Herder-tanul-
 mánya); Révai aranykor-elképzelése azonban, bizonyító
 nyelvi anyagának régisége ellenére, történetinek alig is tekint-
 hető: benne csupán az értékek összessége pompázik szinte
 mitikus sérthetetlenségben, s a régiség mint hajdani megvaló-
 sulás tulajdonképp csak a rendszer objektív létét szavatolja
 és illusztrálja. Bár a herderi nyelvregényhez különbözően
 viszonyultak: Verseghy az egész sémát sajátjává tette, s rész-
 letesen kidolgozta,²⁶ míg Révai csak érintőleg használja az
 „elmúlt férfikor” képét (bár ugyanakkor Horvát István már
 részletesen interpretálja a teljes modellt)²⁷ – az alapkérdést
 illetően mindketten egyaránt érintetlenek maradtak Herder
 koncepciójának lényegétől. Herder ugyanis, elkülönítvén az
 egyes fejlődési korszakokat, mindnek megadta a *saját* karak-
 terisztikáját és különös értékét, s a későbbi korszakok (tehát
 a férfikor) kiépült nyelvhasználatában a pozitívumok kifejlése

²⁵ Vö. Csetri Lajos: *i. m.* 253–258.

²⁶ Verseghy Ferenc: *A tiszta magyarság . . .* 5–6., továbbá uő.
A Filozofának Talpigazságira épített Felelet. 1818. 45–92.

²⁷ (Révai Miklós =) Világosvári Miklósfő János: *Verseghy Fe-
 rencznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága.* 1805. 62–63.
 Boldogréti Vig: *i. m.* 141–152.

mellett relatív értékpusztulást is látott mindig²⁸ – Révaiék ezzel szemben *egy* elérendő ideális nyelvállapotot akartak felmutatni a történelemben és a maguk korában, s a többi korszakot csak ehhez való viszonyában tekintették, vagy előfoknak, vagy torzulásnak.

Révai számára a nyelv korszakai nem jelentenek lényeges nyelvváltozatokat: a mai és a régi nyelv alapjában és rendszerében azonosnak vétetik. A *Halotti Beszéd* elemzésének elvi felvezetése e tekintetben rendkívül nyíltan beszél: „Meg vagyok győződve, hogyha a pap, aki ezt a kegyes temetési beszédet tartotta, vagy valamely más kortársa, halottaiból feltámadna, és ma ugyanúgy, mint egykor, ugyanazon ajakkal szólván, elmondaná e Halotti Beszédet, bármely mai magyar, beleértve az idiótákat is, könnyen megértené.”²⁹ Ugyanis a nyelv rendje ma is ugyanaz: amely szavak használata a középkor folyamán kiment a divatból, azok az értelem segítségével megérthetők, a ma nem használt tövek képzésük alapján, az inflexiók hasonlóságuk alapján nehézség nélkül befogadhatók.³⁰ Ugyanennek kapcsán Révai vitába is száll: súlyosan megrója Sajnovitsot, mert véleménye szerint túlságosan nagy változásokat tetelezett fel a nyelvben („a magyar

²⁸ Lásd a *Fragmente über die neuere deutsche Literatur* (különösen az első kötet) igen sok helyét. Ugyanez a szemlélet hatja át Adelungnak is egész nyelvtörténetét (*Über die Geschichte der deutschen Sprache* 1781.); nyíltan kimondva: 8–10. Herder és Adelung nézeteit elemzi, s magyarországi hatásukat is körvonalazza Thienemann T.: *i. m.*, különösen 3–15.

Herder nyelvfilozófiáját illetően nagymértékben támaszkodtam Kelemen János fejtegetéseire: *A népszellem és a nyelv géniusza*. Herder korai nyelvfilozófiája. 1977. (Melléklet a Világosság decemberi számához.)

²⁹ *Antiquitates* . . . 48. „Ego vero persuasissimum habeo, si Sacerdos ille, qui pium hunc sepeliendi ritum tenuit, vel quisque alter illi coevus, a mortuis resuscitatus, et hodie ita, ut olim, eodem nempe ore, hanc Allocutionem pronunciareret, eum certe a quovis Hungaro hodierno, etiam idiota, facile intellectum iri.”

³⁰ Uo.

nyelv olyannyira nem változhatott meg”), s mindenkit ki-nevetendőnek ítél, aki az adott nyelvemlék szövegében idegenszerűségeket tételezne fel.³¹ Sőt, Révai a két nyelvállapot azonosításának indoklásában még tovább is megy: a szembe-szökő különbségeket nem a régi nyelv sajátosságainak, hanem a régi *írásmód* fogyatékoságainak tudja be. Mivel a magyar írás nem saját betűivel él, s a középkori magyar hangjelölés tökéletlen és kiműveletlen volt, nem szabad azt hinnünk, hogy a hajdani emberek úgy beszéltek, ahogy az akkori írást ma olvasnánk. Visszautasítja azt a vádat, amit e korban többen is képviseltek, miszerint a régi magyar nyelv hangzása csúnya volt (pl. Horányi Elek így szól Pesti Gábor *Új Testamentum*-fordításáról: „a régi beszéd módja az olvasóban ellenszenvet gerjeszt”), s feltételezván a hangzásnak is lényegi azonosságát, a hangváltozást érintő kérdéseket átutalja a maga által is másodlagosnak ítélt *helyesírás* problémái közé (így válaszolván Horányinak: „nem a régi beszédnek, hanem az írásnak módját kellett volna ilyennek feltételezni”).³² (A jelen elemzés szempontjából nem szükséges annak kimutatása, hogy Révai az olvasati kérdések felvetésével természetesen jogosan járt el.)

A nyelv történeti változatlanságának feltételezése szorosan összefügg a nyelv eredeztetésének kérdésével. Révai – bár elméletidegensége folytán ennek részletes kifejtésétől is tartózkodott – programszerű nyilatkozataiban (vagyis a grammatika bevezetőjében, a tanévkezdő egyetemi előadásokban kétszer is) mindig a nyelv isteni teremtettsége mellett foglalt állást. Felfogása szerint a bibliai teremtésméлет érvényes („Isten a dolgok szülője, a nyelv megteremtésével különböztette meg az embert az állattól”), a nyelv – és kitüntetetten

³¹ *Antiquitates* . . . 46–47. A magyar nyelv „tantopere tamen mutari ac variari nondum potuit, uti porro contendit Sajnovits”.

³² *Antiquitates* . . . 43–46. Horányi véleménye: „in quo loquendi ratio vetusta lectoribus taedium generat”. Révai: „Ponere debuisset, ut res est, scribendi, non loquendi rationem vetustam”.

a magyar nyelv – tökéletessége révén – isteni adományként értelmezendő (pl. „számunkra a haza területe mellett a magyar nyelv a másik különleges ajándék, melynek keleti származása égi, sőt isteni jellegű”; „a magyar nyelv megalkotói nem annyira emberek, mint istenek kell, hogy lettek légyen”).³³ A nyelv Révainál így Istentől nyeri eredetiségének és állandóságának garanciáját; rendszerének objektivitása az emberfölötti (s így a beszélő közösség fölötti) princípium örökkévalósága által igazoltatik: a lényeges nyelvi változások feltételezése ennek révén önmagától esik el (illetve amennyiben vannak változások, azok az ember Istenhez mért gyarlóságának, vagyis hibának tudhatók be). Bár néhány elszórt megjegyzés arra utal, hogy Révai ismerte korszakának ama nyelvszármaztatási elméletét is, mely a nyelvet az embereknek szükség által való szorongattatásából vezette le, gondolkodásának alapvonásai e kérdésben sem rendültek meg, s mindvégig megőrzik az isteni teremtettség fenségességét; Herder antropológiai forradalmat képviselő nyelvkeletkezési koncepcióját pedig (minden részletes indoklás nélkül, s elsősorban a szakkérdésekre szűkítve a kérdést) mint tévedést utasítja el.³⁴

³³ *Prolusio* I. 9–10.: „Duo sunt inter cetera Dei omnipotentis dona praecipua . . . Primum est donum regio, quae nobis obtigit, benigno coelo, benigno solo, longe felicissima . . . Alterum est donum lingua nostra, indole sua emphatica, abundans, numerosa; qualem esse oportet origine orientalem, coelestem ac prope divinam”.

Prolusio II. (1803. nov. 9.) 1806. 12.: „Habet nempe lingua nostra ortum felicem. Eius quidem auctores primi, non tam homines, quam dii esse videntur”.

Elab. Gramm. I. 292.: „Deus, rerum parens, hominem a certis animalibus eo maxime separavit: quod ipsum praeditum esse voluerit facultate sonos edendi, ad ea, quae mente concepisset, horum ope aliis indicanda”.

³⁴ Az *Elaboratior Grammatica* III. kötetének (Bp. 1908. kiad.: Simonyi Zs.) első lapjain Révai a szükségből megalkotottság elméletét ismerteti, s azonosságot vállal e kérdésben Adelunggal (4. „Nos cum Adelungo . . . eos recte sequi videmur: qui linguam aiunt esse inventum hominum, et eorum quidem adhuc rudium; idque

A nyelv állandóságának koncepciója azonban nemcsak a rendszert alkotó alapprincípiumokat határozza meg, hanem mélyen befolyásolja a leírás módszertanát is. Révai etimológizálása, mellyel az egyes szavak és szerkezetek (formák) eredetét kutatja, ismét *változatlan* egységeknek egymás mellé rendelését jelenti. Számára a nyelvben eredetileg minden elem *név* volt, azaz önálló jelentéssel bíró szó: a mai, összetétel által keletkezett szavak, formánsok és összetett jelentésű grammatikai formák lényegében ezeknek az önálló neveknek egymáshoz tapadásából eredeztethetők. Sőt, ma is ezt kell látnunk bennük: az egyes, alkotóelemként funkcionáló nevek tudományos vizsgálat során felderíthetők – a nyelvész feladata éppen abban rejlik, hogy a mai nyelvallapotban kimutassa a régi neveknek jelenlétét és működését.^{34/a} A nyelvnek minden izolálható eleme szubsztanciára vonatkoztatható jelentéssel bír e rendszerben, s ezért kizárólag önmagában (azaz saját jelentésében) vizsgálható: ha valamely elemnek nehezen jutunk nyomára, az csak a beszélő közösség nyelvi-

non fortuitum, neque ad voluptatem quaesitum, vel consilio lectum; sed arreptum necessitate, quam imposuit ipsa hominum natura ad vitam socialem propensa”). E — valószínűleg nagyon későn elsajátított — felfogás azonban Révai nyelvi rendszerén mit sem módosított; nem beszélve arról az ellentmondásról, hogy a fenti sorok előtt Révai hivatkozásként visszautal grammatikájának bevezetőjére, ahol pedig az isteni teremtettségét vallotta. Herder elutasítása: *Elab. Gramm.* I. 292. (Tudomásom szerint az a grammatika egyetlen Herder-hivatkozása.)

^{34/a} A régi nyelvallapotban feltételezett nominális dominancia legnyíltabb megfogalmazását az *Elab. Gramm.* III. kötetének bevezetője tartalmazza (3–4.: „Sic de nominibus, quae sola erant initio substantiarum et qualitatum vocabula, actionum item et passionum statuumque, et ista quidem vel simplici forma prima verborum quoque usu statim accepta, orta sunt verba formalia, de his iterum nomina iterumque, verba et nomina alia auctiora deducta, eoque ipso significantiora per adiectiones accumulatiores; formata eodem tempore et adverbialia, formatae postpositiones et coniunctiones”). Ez a szemlélet állítja egyébként szembe Révait Herder igekoncepciójával is (vö. az előző jegyzetet).

ségének tudatlan voltára vezethető vissza, s a nyelvtudomány segítségével korrigálandó. Révai ilyen feltételezések alapján teremti meg ama sokszor idézett és vizsgált etimológiákat, melyek szerint pl. a birtokos személyragozás vagy az ige-
ragozás közvetlenül a személyes névmás szótóhoz tapadásából eredeztethető (pl. fája = fa + ő, fám = fa + én; más típusú példa: a felszólító mód -j jele az „ej, hej” „szóllító szótska” maradványa stb.), s melyekben a formánsok nyelvi tartalmainak közvetlen szubsztancialitását tételezi fel: eszerint a beszélők az összekapcsolásokat (azaz mondat szerkesztést, a jelentések egymásra vonatkoztatását) minden nyelvi *segédeszköz* (formáns, kopula, sőt: ige) nélkül, szinte logikailag végezhetik el. A bonyolultabb szerkezetek mind az apróbb elemek egymásra épüléséből magyaráztatnak („Révai a nyelvnek törvényeit azon renddel adja elő, a mellyen ment maga a nyelv, magát formáló nevedezésében, s több együgyű részekből öszverakatott”),³⁵ s a lineáris, mellérendelő – első-sorban tartalmi jellegű – bővülésen kívül e rendszer szerint semmilyen más nyelvi mozgás nem lehetséges (vö. pl., hogy még az egyszerűsödés mozzanata is kizáratik: a természet törvénye az, hogy az egyszerűből keletkezzék az összetett . . .).³⁶ A szavak etimológiája így nem egyéb, mint más, a feltételezett alaphoz közelebb eső szavakra (nevekre) történő felbontás és visszaütés, amely a benne szereplő jelentéseknek állandóságát (s így *szinkron* jelenlétét) tételezi fel.

Az etimológiai módszer elméleti alapjainak szinkron jellegét kiválóan megvilágíthatja a következő hosszabb idézet, mely Horvát Istvánnak propagandisztikus célzattal írott vitairatából való, s melyben Horvát a világosabb érthetőség kedvéért kevésbé szaktudományosan, s ezért élesebben és leleplezőbben is fogalmaz: „Az ilyen szavakból ilyenek az egész szókötések vagy beszédek: p.o. *Érsek-uj-vár-ott éj-fél-*

³⁵ Fényfalvi Kardos: *i. m.* 53.

³⁶ *Antiquitates* . . . 221.: „. . . ordo esset naturae conventior, ut ex simplicioribus oriantur composita . . .”

kor értz-ál-gyú-vel, és kard-vel a' hid-nál, had-at tsal-hat-ott a' vad husz-ár. Latánul azon szavak így esnek: *Archiepiscopus-nouum-arx locus nox-dimidium-tempus metallum-subdohum-accensio-societas, et gladius-societas, pons-latus, exercitus-obiectum fallacia-potentia-perfectum ferox viginti-pretium*. A' beszélni kezdő együgyü embernek ezen képzeleteken elfutó elméje, és ugyan ezeket azon renddel kifejező szavainak öszveköttetésök, teljes értelmet adott: mellyet Latánul is némelly hajtogatással, és közbevetéssel, így tehetünk világosabbá: *Archiepiscopi-nouae-arcis-loco noctis-dimidio-tempore metalli subdolae-accensionis-societate (accensionis auxilio), gladii-societate (gladii auxilio), pontis latere (ad pontis latus, ad pontem), exercitus-obiecto (exercitum vt obiectum) fallendi potentia-perfecta ferocis (equitis) viginti (collatorum) pretio (intertenti)*. Így vagyon egész nyelvünknek menetele, tsak azzal a' külömbséggel még is: hogy némelly szavaknak jelentésöket elvesztették eleink, nem gondolván a' nyelvnek tulajdonával, és belső természetével.”³⁷ Analógiás hasonlattal élvén: e módszer azáltal, hogy nem a különböző nyelvállapotoknak egymásba átmenetét vizsgálja, hanem két, időben eltérő nyelvállapotnak lényegi azonosságát állítja, inkább emlékeztet a fordításra, mint a nyelvtörténetre – a mai magyar szöveget a grammatika időtlen rendszerének nyelvére fordítja.

Révai természetesen számba vette azt a nyilvánvaló tényt, hogy a régi nyelv mégsem volt teljesen ugyanolyan, mint a mai. A változásokat azonban kizárólag a nyelv külső megnyilvánulási formájában, azaz a hangalakok területén volt hajlandó elismerni: ítélete szerint a régi, azaz igazi (etimológikus) szerkezetek ma csupán másként *hangzanak* (pl. a „fá-ja” szerkezet *ma* is ugyanaz, mint „fa + ő”, csak *ma* szebben, s az illeszkedésnek megfelelőbben ejtjük ki). A nyelv, beszédhangjait illetően, a természet törvényeit követve, arra törekszik, hogy kiküszöbölje a *nyers* hangzásokat, s ennek érdeké-

³⁷ Boldogréti Vig: *i. m.* 231.

ben szenved el a különböző hangváltozásokat. („A mi nyelvünkben vagynak idővel történt némelly változások; de ezek a megváltozott nevek hajdan sem voltak nyelv ellen való hibák; a következő simulás tsak durvaságokat vette el a szebb hangozattal, s a nyelv ellenkezés nélkül fogadta el természetével egyező szépülését”.³⁸) Az eufonikus hangváltozások perfekcionista, emelkedő sort alkotnak: a nemzet kiművelődésével párhuzamosan jár együtt a jobb nyelvi hangzásnak az elérése; nem a nyelv változott, hanem a „cultura” révén „a vele élés lett tökéletesebb”.³⁹ A nyelv rendszere ugyanis magában foglalja az eufónia esztétikai minőségeit is: ahogy a nyelv helyes használatához a nyelvet ismerőknek tanulás során kell eljutniuk, úgy alakíttatik ki, az ízlés finomodása révén, a nyelv tökéletes külalakja is. Révai számára az eufónia törvényei ugyanolyan állandóak, mint a grammatika maga, sőt bizonyos szempontból még általánosabbnak tekinthetők; olyan *esztétikai* állandóknak minősülnek, melyeknek különös alkalmazására nem kerül sor, s mivel a természet (azaz a hangképző szervek) általános adottságaiból eredeztethetők, az egyes nyelvek törvényeinek is fölébe helyeztetnek.⁴⁰ (Rendkívül jellemző, hogy Révai még stilisztikájában sem tér ki a *magyar* „kedves hang” speciális összetevőire, s itt is kizárólag minden nyelvre érvényesnek tekintett tanulságokat ad elő.⁴¹)

Révai a régiség grammatikai vizsgálatai mellett igen nagy figyelmet szentel a tisztán történeti tényeknek is: folyamatosan hivatkozik a nyelvvél kapcsolatba hozható történelmi

³⁸ Révai Miklós: *A magyar szép toll* 1973. 248.

A korábbi „nyers” (rudis) hangzásra: *Antiquitates* . . . 175, 278. *Elab. Gramm.* I. 105. stb. Az euphonia részletes kifejtése: *Elab. Gramm.* I. 95–125.

³⁹ Boldogréti Vig: *i. m.* 139.

⁴⁰ Horvát István: *Mindennapi.* 442. „Ugy de e’nek (= az euphóniának) is állandó rend szabásai vagynak, mellyeket az organumoknak tulajdonságaikból köll kitanulnunk . . .”

⁴¹ *A magyar szép toll.* 50–56. (Az e fejezetben idézett példák természetesen magyarul vannak.)

eseményekre, s egyik utolsó munkájában önálló könyvvé is megírta volna a magyar nyelv történetét (*A magyar deáki történet*). E kutatásai során nem sajátosan nyelvi kérdésekkel foglalkozik, hanem a nyelvnek a különböző történelmi korszakokban megnyilvánuló *létmódját*, a vele való élés milyenségét vizsgálja: hogyan funkcionált, s miben nyilvánult meg a magyar nyelviség a múltban. („A Magyar deákságnak elbeszélésre való része, a Magyar deáki történet, előhözza rend szerént, és szorgalmatosan a Magyar nyelvnek és deákságnak viszontagságait. A viszontagságot itt mi tágabb értelemben vesszük, valamint a Latánok a *fatum* szót: *fata linguae et literaturae Hungaricae, pragmatice enarranda*”).⁴² Révai rendszerének e részdiszciplínája tekinthető mai szemmel a leginkább történetinek: benne a nyelven kívüli változások, a nyelvhez való viszony eltérései igen árnyalt leírásokat nyernek; bár az megjegyzendő, hogy az egyes korszakok nyelvallapotának minősítésénél itt is mindig az erkölcsi szempontok uralkodnak: azért ilyen vagy olyan egy korszak; mert emberei derekasan vagy léhán viszonyultak a nyelvhez (pl. „Elkorcsosult nemzetünknek szomorú fogyatkozása, s nyelvünknek azzal együtt járó hanyatlása, eredeti szépségétől elhasonlott képe a tsúfos szóformálásokban . . . bizony annak elerőtlenedő vénségére, s talán úgy mondhatom, már haldoklására mutatnak”).⁴³ Az erkölcsi mércét *egy* tényező határozza meg, s ez a magyar nyelvért való lelkesedés foka; s ha Révainál hiányoznak is kortársainál oly gyakori vad kirohanások a latin nyelv magyarországi térhódításával szemben, az kétségtelen, hogy számára — elvileg — a literatúrából (a Deákságból) csak az anyanyelvi kultúra minősült önértéknek. Ő is végrehajtja azt a szűkítést, mely a századforduló körüli évek több más literatúratörténetében is megfigyelhető: kizárólag a magyar nyelvű literatúrát veszi számba, s ezzel lényegében nyelvtörténetté alakítja át a literatúratörténetet („Ha

⁴² Révai Miklós: *A magyar deáki történet*. 1912. 15.

⁴³ Világosvári Miklósi: *i. m.* 62—63.

elbeszélőképpen szóllunk a Magyar deákságról, első tárgyunk benne a hazai nyelv...”).⁴⁴ Pontosabban, s mai kategóriával élvén: nem is nyelvtörténet ez, hanem a nyelvnek történeti szociológiája, elsősorban az adatok rögzítésére és minősítésére kihegyezve; a dokumentatív leírást minden esetben felébe helyezve a tárgyalt dokumentum – bármilyen szempontból felvetett – értékelésének.

A nyelvtudomány – Révai forrásait keresve – megnyugtatóan tisztázta már, hogy Révai régiségelképzelése (sőt, egész grammatikai koncepciója, nyelvtanának felosztása stb.) mögött a latin Varro (i. e. I. sz.) grammatikájának hatása tételezhető fel, elsősorban a nyelvi aranykor múltba helyezésének okán⁴⁵ (mindezt megerősítve hozzátehetjük: maga az etimologikus nyelvelemzés is Varro hatását tükrözi, lévén, hogy Varro fennmaradt könyveinek nagy része tisztán az etimológiával foglalkozik).⁴⁶ Révainál ez az antik hagyomány az alapvető, s a modernebb grammatikai rendszerek gondolkodását lényegében érintetlenül hagyták; még a hozzá valamelyest (racionalizálási módszerei révén) hasonítható Adelungnak hatásától is független tudott maradni (Adelung műveit valószínűleg csak 1800 körül, tehát nagy koncepciója kialakítása után olvasta). Adelung megoldásai közül azonban néhány utólag bizonyára megerősítőleg hathatott Révaira; ennek lehet betudni, hogy kései könyveiben tekintélyérvként, teljes egyetértésben idézi Adelung egyes nézeteit.⁴⁷ Két gon-

⁴⁴ *A magyar deáki történet*. 11.

⁴⁵ Melich J.: *i. m.* 30–32.

⁴⁶ H. Aren: *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*. München 1955. 28.

⁴⁷ Például Fényfalvi Kardos: *i. m.* 55. stb.

Révai és Adelung nyelvészeti nézeteinek különbözősére vö. Melich J.: *i. m.* 27–30. Az ott felsoroltakhoz még hozzátehetjük, hogy Adelung nevetségesnek tartotta a Varro-féle etimologizálást (*Über den Ursprung der Sprache* 1781. 4.); továbbá, hogy Adelung egész rendszere – nyilván nagyon erős herderiánus beütése révén – összehasonlíthatatlanul modernebb s hajlékonyabb (elveti pl. az első nyelv kutatását, az isteni eredeztetést stb.).

dolatsort emelnék ki itt, hogy Révainak a történethez való viszonyát más fényben is tükrözthessük. Az egyik a híres adelungi „gyökérszó” (Wurzelwort) elméletét érinti, mely Révai névkoncepcióját s etimológiájának jelentéskonstruálását támaszthatta alá grammatikus eszközökkel; a másik ama programszerű kijelentés, mely a nyelvvel való foglalkozás egészét emelhette történeti rangra, s mely szerint „a legalaposabb grammatika nem egyéb, mint pragmatikai története a nyelvnek”.⁴⁸ Révai e kitételben joggal láthatta saját törekvéseinek igazolását, grammatikája valóban tekinthető – a fent elemzett megszorításokkal – a nyelv oknyomozó történetének: őt az antik etimologikus hagyomány így közvetlenül a korabeli modern nyelvészet közelébe segítette – szinte az átmenetek kihagyásával (az pedig, hogy e közelség csak a célkitűzés, illetve egyes megoldások területén érződik, Révai módszertanából következett).

Révainál azonban ez az antik eredetű régiségkultusz a nyelvtan határain messze túlmutató ideológiai értékkel ruháztatik fel: a nemzeti-nyelvi eredetiség koncepciója fonódik vele együvé, s a nyelv régiségének tökélye közvetlenül is annak bizonyításához szolgál alapul, ami a korszak fő politi-

⁴⁸ Révai az *Elab. Gramm.* II. kötetének záradékában néhány oldalon csak Adelungról beszél, illetve fordít tőle (*Additamentum* 1057–1060). Itt azt mondja: mielőtt olvasta volna Adelung könyveit, már ugyanúgy gondolkodott, s Adelung csak biztosítékot jelent az ő etimologizálása számára (1060). Adelung nyelvelméletéből azonban csak azt idézi, ami az ő racionális rendszerét erősíteni látszik: a nyelv és gondolkodás eredetének egységét és szétválaszthatatlanságát (a gondolat lehetséges – s Adelungnál ki is fejtett – implikációi természetesen elmaradnak). „Nam lingua et clara cognitio eodem tempore sunt ortae: et altera alteram, pari passu progressa, mutuo evolut et effinxit. Ideo est utraque et nunc tam insolubili nexu invicem coniuncta”. (1058). A pragmatikai történetre az idézet: Adelung: *Deutsche Sprachlehre* 1781. Bevezetés. A tétel elfogadottságát mutatja, hogy Horvát István is idézi (Boldogréti Vig: *i. m.* 189.) s később Szemere Pál is (1820) *A nyelv eredete* c. értekezésében (Szemere Pál *Munkái* 1890. II. 206.).

kai-kultúrpolitikai célkitűzése volt. A nyelv kitüntetett régi-sége mintegy időben visszavetítve képviseli az új törekvést, a nemzetnek nyelvre alapozott újrakonstruálását, s ezt tünteti fel úgy (szaktudományos keretek közt) mint régi, állandó, legfeljebb aktuálisan lappangó szubsztanciát. E pragmatikus történetiszemlélet (valószínűleg a nemesi történetiszemlélet genealogikus történetiszemléletétől sem egészen függetlenül) nem a jelennek a történelemtől való meghatározottságát és függőségét vallja, hanem épp megfordítva, a jelen igényét vetíti vissza a múltba, s általánosításai révén ez igénynek öröktől fogva jogos voltát van hivatva bizonyítani.

Az antikizáló hagyománynak és a modern ideológiai követelményeknek e sajátos összefonódását bizonyítják Révai állásfoglalásai a magyar nyelv eredetét és rokonságát illetően. Révai ingadozásai e kérdésben rendkívül jellemzőek, s első-sorban valószínűleg az ideológia oldaláról, nem pedig a szaktudományos nyelvhasznítás oldaláról érthetőek. Ismeretes, hogy Révai mindvégig megtartotta amaz évezredes hagyományt, mely a bibliai nyelvteremtés mítoszából kiindulva a zsidó nyelvet tekintette amaz első és egyetlen nyelvnek, melyből később a többiek leszármaztak („Volt kezdetben egy eredeti nyelv. Noénak fiai, unokái s közelebb való maradéki azon beszéltek egymással. Az emberi nemnek elterjedése, több nemzetségekre szakadott oszlása, más ég alatt lakása, más neveltetése . . . ezt az eredeti együgyű nyelvet lassanként megváltoztatta”)⁴⁹ – s ebből kiindulva a magyart, igen előkelő helyet biztosítván számára, közvetlen kapcsolatba hozza a zsidó nyelvvel, s az orientális nyelvek (zsidó, káldeus, szír, arab; távolabbról perzsa, török) közt jelöl ki helyet számára. A magyar nyelvet egészen 1800-ig (azaz Gyarmathy Sámuel könyvével való megismerkedéséig) tökéletesen zsidó jellegű-

⁴⁹ *A magyar deáki történet.* 26. „Antiquissima est plerorumque consensione lingua Haebrea, eiusque sorores”. *Elab. Gramm.* I. 49.

nek mondja,⁵⁰ egyszerre folytatván a régi magyar nyelvrokonítás hagyományát, s kielégítvén a nemzeti ideológia amaz igényét, mely a kitüntetett és fenséges eredet ősiségéhez kapcsolódott. Ugyanakkor azonban Révai – Gyarmathy hatására – elismerte, s propagálta is a finnugor rokonságot, s kései műveiben végigelemmezte az „északi rokonságot” is (szaktudósi tisztességének alighanem ez a legszebb bizonyítéka). Ám a finnugorság elismerése igen különös módon zajlik; Révai az északi rokonságot *egészében* mint csoportot befoglalja a zsidó származtatás családfájába, s mint közeli rokonoknak, a magyarral együttes héberes genealógiát alakít ki számukra. Révait a finnugor nyelvi közösség elfogadása tehát nem arra vezette, hogy a magyart kiszakítsa az orientális nyelvek csoportjából, hanem arra, hogy a finneket is beengedje közéjük: így menti meg a biblikus származtatásból következő ősiség méltóságát.⁵¹

Azonban megfigyelhetünk Révainál egy másik, az előzővel összemosódó gondolatsort is, mely a magyar nyelv eredetiségét még tovább óhajtaná fokozni. Számára a magyar nyelv, ha nem is a legrégebbi, a legrégebbiek közül való (odáig ő maga nem jut el, mint később tanítványa, Horvát István, aki az eredeti nyelvet fedezte fel a magyarban) – ezáltal egy szintre (ugyanazon genealogikus fokra) kerül a héberrel: „Úgy vélem, egy olyan anyától származunk, mely idősebb, mint a zsidó nyelv; ama nővérek egyikétől, kiknek arcuk ha nem is azonos, de mégis hasonló, s kik közé a héber nyelv anyja is tartozik. Nem a héberektől származunk tehát; de nyelveink közt oly rokonság van, mint egy nagyanyának különböző lányaitól született unokái között.”⁵² Nem a meg-

⁵⁰ Vö. levelét 1800-ból, melyben a finn hasonításnak még a nyoma sem fedezhető fel: „Ego vero etiam ultra progredior: *totam linguae nostrae indolem doceo haebream*.” Idézi: Bánóczy J.: *i. m.* 267–268.

⁵¹ *A magyar deáki történet.* 47., 49–55.; *Elab. Gramm.* I. 45–52.

⁵² *Elab. Gramm.* I. 47.: „Videtur illa mihi nata esse de matre seniore, quam sit Haebrea; de una certe earum sororum, facie non una, sed simili tamen, ad quarum numerum et Haebreae mater re-

fogalmazás képeinek naiv archaizmusát emelnénk ki e szövegből (bár ez is elemzést érdemelne), hanem azt, hogy itt a magyar nyelv ősisége a fennmaradt létező nyelvek első generációjáig vitetik vissza. Ebből következően a magyar nyelv tanulmányozása az egész emberiség gyermekkorára és a nyelv általános természetére nézve is hozhat tanulságot, mivel ősi (és keleti) eredete a civilizációtól szinte elzártan hagyta kifejlődni, s szerkezetének és rendszerének tisztasága ennek révén épen őriztetett meg („Ugyanis a mi nyelvünk igen régi, s amaz első, egyszerű korszakban keletkezett, mikor még semmi mesterség nem létezett, semmi kereskedés, semmi új feltalálás . . .”).⁵³ A nyelvi elkülönülés, a régiség méltósága mellett a legrégebnek kijáró egyediség eredetiségére is tör, tehát; a rendszernek grammatikailag bebizonyított tökéletessége itt kapja meg történetileg kitüntetett helyét: a tökéletes nyelv a történelemnek kezdetén áll.

Révai nyelvészete és a irodalom

Révainak kora szépirodalmi törekvéseivel való kapcsolatát (leszámítva saját — elég kevésbé elemzett — költői tevékenységét) a szakirodalom általában a nyelvújítással kapcsolatos álláspontjára szokta leszűkíteni. Érthető ez a szűkítés, hisz Révai e kérdéskörben nyilatkozik a legmarkánsabban s a legnyíltabban, ám nem helyes, ha állásfoglalásának csak grammatikus oldalát domborítjuk ki. Mert igaz ugyan, hogy nyelvújítás-ellenességének központi magva tisztán nyelvi jellegű,

ferri debet. Ab Haebreis itaque non descendimus. Linguae tamen cognatio intercedit, qualis est inter nepotes, ortas ab avia ex filiabus diversis.”

⁵³ *Antiquitates* . . . 89—90.: „Linguam nempe nostram esse vetustissimam, procul dubio prima illa natorum hominum aetate simplici ortam: quando nullae ad huc artes erant, nulla commercia, nulla nova inventa . . .”

Vö. Horvát István véleményét: Herdert s Adelungot igazabb következtetésekre vezette volna a magyar nyelv ismerete „a nyelv gyermekségének épületét” tekintve . . . stb. Boldogréti Vig: *i. m.* 161.

de fel kell fedeznünk e mögött konzervativizmusának a literatúra tartalmi kérdéseire vonatkozó mozgatóját: a szépirodalom autonómiára törekedésének ellenzését (vagy finomabban fogalmazva: meg nem értését).

Révai, racionális és általánosító grammatikája természetéből következően, újításellenes: a régi állandónak rekonstrukcióját szorgalmazza, s a nyelvalkotó újításokkal szemben olyannyira gyanakvó, hogy inkább még az idegen szavakat is tolerálja (a szókincs kényszerű bővítése érdekében), mintsem hogy a szócsinálást megengedje.⁵⁴ A rendszer állandósága nemcsak a múltból törli el a változásokat, hanem a jelenből és a jövőből is: a nyelvnek sem rendszeréhez, sem egyes elemeihez nem szabad hozzányúlni, mert különben csorba esnék objektivitásán. A nyelvművelés csak szabályozás és rekonstrukció, nem pedig a nyelvvel való szabad élés — ez a szabályzó igényű konzervativizmus adhatja ki Révaival a jelszót: „Térjünk vissza a régiekhez!”⁵⁵, ez a harcoss nyelvvédés vezeti oda, hogy nyilvánosan és programszerűen is fellép amaz újítók ellen, akik pedig Révai életében viszonylag mérsékelt célokat tűztek maguk elé. Elutasítása oly erőteljes, s olyannyira kiterjed *minden* változtatásra, hogy talán megengedhető a feltételezés: amennyiben megérte volna a nyelvújítást és a nagy vita kibontakozását, a legegységesebb ortológus álláspontot foglalta volna el, s Kazinczy barátjából legélesebb ellenségévé vált volna. (Vö. pl. következő kirohanását: „De a ditső haza ezen nemes buzgóságával kétségkívül az Igaz Magyar Nyelvet akarja fölemelni, a mint hajdan virágzott, s reánk maradt eredeti épségében. Irtóznak, méltán gerjedő boszankodásokban, annak mostani tsufos képétől, a mellyel azt némely újítók szépíteni és bővíteni akarják, de

⁵⁴ Például *Antiquitates* . . . 90.: „. . . praestabilis est . . . accomodatusque iam ad usum nostrum vocibus peregrinis datam civitatem prompto gratoque animo concedere, quam voces inficetas non ad indolem linguae effictas, ingrato nisu obtrudere”. E kérdésben álláspontja teljesen azonos a Bessenyeiével. Vö. *Magyarság* id. kiad. 199.

⁵⁵ *A magyar szép tol.* 15.,

szerentsétlen törekedésekkel minden részeiben elrútítják, s rémítő hitvány gyommal megrakják. Iszonyúságokat követnek el a szóhajtogatásokban, helytelen és idegen szóllásokat ejtenek a szókötésekben . . .” stb.)⁵⁶

Míndez a kérdésnek grammatikai része. Ami mögötte rejlik: Révai író- és irodalomfelfogásának klasszicista hagyományossága. Révai újítás-ellenessége ugyanis nemcsak általában érvényes, hanem speciálisan az írók ellen is ki van hegyezve; Révai az *írók* nyelvújító, nyelvteremtő gesztusai és művészi fogásai ellen kívánja megvédeni nyelvének objektív rendszerét („Nem az írók alkották ezt a nyelvet . . . Ártalmas következással rettent az írónak elvéltében gögösködő hívsága: hogy az ő kezében vagyon a nyelv, ő annak alkotója . . . Az ilyen elhitt író, mikor maga akar teremteni, megveti a nyelvnek tiszta hibátlanságát, keveri a szóllás módjait, s ő gondolta hasonlóságok után új nyelvet kohol magának . . . Az író, az ő író létével, nyelvet nem alkothat, nem is ékesíthet . . .” stb.)⁵⁷ Az újító író Révai szemlélete alapján nem egyszerűen nyelvrontó, hanem minden rossznak forrása is – az újítások révén terjed a rossz ízlés, „a szép tudományok és mesterségek megromlanak”, s ezeknek révén jönnek létre ama „modern” szépirodalmi alkotások, melyek Révai szemében már elvetendők („a sok rémítő tsodák a szép tudományokban”).⁵⁸ Révai nagy stílisztikája is – antik és klasszicista előképeinek (elsősorban Quintilianus retorikájának és Adelung stílisztikájának) megfelelően – messzemenően normatív és szabályozó jellegű; első követelménye minden művel szemben a hibátlanság.⁵⁹ A *szép toll* kifejezés már maga

⁵⁶ Révai Miklós: *Alázatos segedelem kérés az igaz eredeti magyarságot híven megfejtő tudós készületeknek mennél előbb való kinyomatásokra* . . . 1806. 3–4.

⁵⁷ *A magyar szép toll*. 14.

⁵⁸ Uo. 172., 176.

⁵⁹ Révai még a kézirat címlapján is feltünteti forrása nevét („Irta főképen Adelung után”). Adelung munkája: *Über den deutschen Styl*, I–II. 1789. A hatást illetően vö. a kiadó Éder Zoltán utószavát. *Id. kiad.* 338–347.

is a retorikai alapozásra utal: a művészi nyelvhasználat a többi nyelvhasználati műveletek sorába tartozik, kitüntetett önállósága nincsen, s minden mozzanata, amely speciálisan művészi lenne, grammatikai-technikai szinten tárgyalatik (ennek tudható be e stilsztikának ama – bővebben nem tárgyalható – vonatkozása is, mely tartalmi kérdéseket érint: Révai mindig elutasító véleményt mond ki, amennyiben valamely írói megoldás meghaladná a klasszicista normák racionális zártságát, s így pl. elítéli Klopstocknak „a mesebeszéd-ből származott képeit”; a metaforák túlzott kedvelését; a „mostani érzékeny utazások, érzékeny románok” izlésrombolását; Milton ördögeit „mint tsodás képtelenséget” stb.).⁶⁰ Szabályozásának grammatikus alapozása abban is megnyilvánul, hogy mint igazi retorikus, az összes költői megoldást és különösséget csak a mondatok formai megszerkesztettségének szintjén vizsgálja meg, s a körülötte kibontakozó tartalmi-esztétikai tendenciáktól messze távol tartja magát.

Révai grammatikus nyelv- és költészet szemléletének így nem lehet már köze az önállósodó szépirodalom speciális problémáihoz; az ő rendszerében a nyelv (természetesen az anyanyelv) mind végig *instrumentuma* marad a literatúrának: a grammatika ennek csak alapjait rendezi és koordinálja. A nyelvi-nemzeti ideológia nyelvsubszztancia-fogalmának amaz oldala, mely a költészetben a nyelvnek egyszerre látta kezdetét és beteljesülését, gondolkodását tökéletesen érintetlenül hagyta. Herder lényeges hatását Révait illetően eddig sem filológiaiilag, sem gondolatpárhuzamként (tipológiaiilag) kimutatni nem sikerült;^{60/a} Adelungtól viszont – akinek herderiánus vonásai pedig, grammatikai rendszerétől eltekintve, látványosan kimutathatók – kizárólag szabályozó nyelvtanát és stilsztikáját vette át, kultúrfilozófiájától nem

⁶⁰ *A magyar szép toll.* 127., 116., 288., 267.

^{60/a} Pukánszky Béla is csak feltevésekkel s valószínűségekkel operál. *Herder hazánkban.* I. 1918. 20–23.

hagyta magát befolyásolni.⁶¹ Révai számára a költészet a tökéletes és hibátlan nyelvhasználatnak és a verselés technikájának egyszerű klasszicista összegezéséből áll, s *mássága* sem nyelvhasználati, sem pedig nyelven kívüli téren nem vétezik figyelembe. Mindez csak azért érdemel külön említést, mivel Révai működésének idejében már Magyarországon is fellelhetők voltak – ha nem is nagyon erőteljesen, s ha nem is elsősorban a nyelvhasználatra kihegyezve – a költészet önállósulásának nemcsak gyakorlati, hanem elméleti megnyilvánulásai is. Ha a herderi koncepció teljes recepciója csak jóval későbbre tehető is, ama kezdemények, melyek során a költészeti alkotás létmódjának, valamint a művészi nyelvhez való viszonynak különösségét meghatározni próbálták, már a 80-as évektől kezdve kimutathatók. Bár nem tagadható, hogy ama nyilatkozatokban, melyek a kultúra kezdeti gesztusaként a költészetet értékelik (pl. Batsányi a Magyar Muzéum *Bévezetőjében*, Csokonai több levelében), a klasszicista hagyomány hatása még nagyon erős, az is megjegyzendő, hogy a költészet mindenhatósága és csodái is itt nyernek először hangsúlyozott említést,⁶² s hogy a 80–90-es években a köl-

⁶¹ Adelung költészetfelfogásának nyitottságát mutatja, hogy elfogadta a költészet anyanyelvi voltának tételét (vö. pl. *Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts*. 1782. 137.). Német nyelvtörténetében is (*Über die Geschichte der deutschen Sprache*. 1781.) megkülönbözteti a nyelvi jelenlétet a költészet alkotásaitól, s a költészetnek külön területet jelöl ki.

⁶² Batsányi, mikor azt mondja, „mindenkor a poesis volt minden szép mesterségek közül legelső”, Orpheus csodatételére hivatkozik (a Magyar Muzéum *Bévezetőjében* 1788); Csokonai szerint a „menyyei eredetű” poesis megelőzött minden tudományt, s „az emberi nemzet s fiatal világ első mozdulása” volt (levelei gr. Koháry Ferenchez 1797., s gr. Széchényi Ferenchez 1802.: *Minden Munkája*. 1973. II. 825., 893–894).

Szauder József e megfogalmazásokban az iskolás klasszicizmus hatását látja, s a költészetnek előfokként felfogását hangsúlyozza (*Csokonai poétikájához*. In: Szauder J.: *Az éj és a csillagok*. 1980. 346.); kiemelendőnek látszik, mégis e szerzőknél a poézis történet-filozófiai elsőbbsége és speciális mássága is.

tészet egészének mássága igen sok gondolatmenet vagy gondolattöredék mögött is földereng (vö. pl. a verscsinálás és a poézis szembeállítását Verseghynél, Kármánánál, Csokonainál stb.; a költői illúzió — a *Tauschung* — jelentkezését Verseghynél, Csokonainál stb.).⁶³ E másság, melynek fedezetét természetesen a megszülető szépirodalmi alkotások esztétikai kivitelének újszerűsége biztosítja (vö. pl. az „artista” Kazinczy irodalmi próbálkozásait),⁶⁴ elvileg s mintegy lehetőségként tágitja ki a grammatikus irodalomszemlélet határait. Révai viszont e kitágítással mindvégig ellenségesen állt szemben mind gyakorlatilag, mind elméletileg: az új típusú szépirodalomnak sem alkotásait, sem indoklását nem fogadta el. Azt pedig, hogy itt egész rendszerének ellenállásáról, nem pedig filológiai tájékozatlanságáról van szó, az is bizonyítja, hogy a herderi koncepció alaptétele a nyelvre specializálva, a magyar irodalomban (tudtommal) először Horvát vitairatában fordul elő, azaz egy olyan könyvben, mely Révai szigorú felügyelete alatt készült és jelent meg („. . . a mi nyelvünkben is előbb eredett a költeményes beszéd a köz beszédnél . . .”).⁶⁵

Révai felfogásában a költészet alkotásai az anyanyelvi literatúra dokumentumaiként funkcionálnak, s nem önértékük (tehát pl. szépségük stb.) révén nyernek elismerést. Történetileg nézve: a régiségben a literatúra folyamatos működését, s az anyanyelv eredeti használatának különválását bizonyítják; művészi jellegük (azaz tökéletességük) a nyelv képességeinek általános vonásait domborítják ki. E kettős érvelés rejlik hatalmas gyűjtőszendvélye és kiadói munkássága mögött: mindent össze akart szedni, ami a magyar literatúra körében elérhető volt, mind a régiséget, mind a szink-

⁶³ E kategóriák kimutatását és elemzését megkíséreltem *Verseghy Ferenc esztétikája* c. dolgozatomban. ItK 1981/5–6., különösen 551–553.

⁶⁴ Az „artista” minősítés a *Bácsmegey* előszavából való (1789). Kazinczy Ferenc *Válogatott művei*. 1960. II. 92.

⁶⁵ Boldogréti Vig: *i. m.* 205.

ron irodalmiságot illetően. A nyolcvanas években többször jelentkezett felhívásaival, melyekben a *Költeményes Gyűjtemény* összeállítását és kiadását javasolja. E gyűjteményben – célkitűzése szerint – a teljes magyar költészetnek adná tárházát, hogy a nyelvnek és az anyanyelvi irodalomnak érdemeit bizonyítva „az egész Hazát mozdulatba hozza”.⁶⁶ Számára az irodalomnak célja és értéke önmagán kívül: nyelvi jellegében és ezen keresztül mintegy nemzeti dokumentációs voltában ragadható meg; e szempontokon kívül semmi másra nincs tekintettel. Amint a *Corpus Poetarum omnium Hungariae* programja ki is mondja: „1. Minden verseket ki akar nyomtatattatni, a mit csak meg találhat, ha szintén Gyöngyösi érdemű Poeta nem volt is a szerzőjük. 2. Mind ujjakat, mind régieket. 3. Mind nagy, mind kitsin munkákat. 4. Nem lesz tekintet a verseknek csak szépségére, sem arra, hogy Magyar országi történeteket tart-e magában vagy sem.”⁶⁷ Ugyane szemlélet (mely nincs tekintettel a versnek szépségére!) rejlik ama híres felszólítás mögött is, melyet Révai 1782-ben a Magyar Hírmondóban tett közzé, s melyben a „köznépnek szájában forogni szokott régi versekre, melyeknek Volkslieder a nevezetek” is kiterjeszti az érdeklődését.⁶⁸ E daloknak is nyelvi (azaz régiségbeli, dokumentáris), illetve nyelvjárási becse van csak kitüntetve (bennük tanulmányozhatók pl. „a külömb külömb vidékekben lakóknak külömböző szóejtései”); költészetben belüli értékük kizárólag a klasszicista *előfok*-jellegnek kidomborodása (a „ki mivelte *nyelvek*” „virágzó állapotjának” elérésére „első és leghathatósb eszköz volt a vers-irogatás”) – s bizonyára nem a nép felé fordulásnak jelentkezését kell benne látnunk (vagy eset-

⁶⁶ Révai Miklós: *A Költeményes Gyűjtemény újabb hirrő adása*. 1785., valamint *Faludi Ferenc Költeményes Maradványai. Előszó*. Győr 1786. 15.

⁶⁷ Gyarmathy Sámuel levele Ráday Gedeonhoz (1784). Idézi Csapár Benedek: *i. m.* II. 135.

⁶⁸ Új kiadása: Magyar Hírmondó (kiadta: Kókay György). 1981. 361–371.

leg a népdalok esztétikai szépségének anticipálását), hanem a nyelvvizsgálati anyagnak a bővülését, a kutatói szemhatárnak – értékelő célzat nélküli – kitágítását. A nép mint ahogy a dialektusok elemzésénél már láttuk, konzervativizmus révén jobban megőrizte az archaizmusokat; mindez tehát a nyelvi ideológia literatúrájára is kiterjeszthető: a népdalokban a régi nyelvi jelenlét lenyomatát keressük. Révai empirikus anyaggyűjtésének e kétségtelenül igen szép és megbecsülendő példája így aligha minősíthető a népiesség első jelentkezésének: itt a literatúra lappangó tényeinek feltárásáról van csupán szó, valamint a nyelvi lehetőségek bizonyítási körének tágabbra vonásáról.⁶⁹ (Megjegyzendő, hogy ezen egy nyilatkozaton kívül Révainál máshol sehol nincs nyoma ilyen irányú népi literatúrakutatásnak.)

Talán Révai koncepciójában érhető nyomon a leglátványosabbban a sokszor félreértetten interpretált ideológiai tétel: az ő számára az irodalom művelése *hazafias tett*. Ifjúkori jelszava: „surgentis patriae decus” (az emelkedő haza dicsősége),⁷⁰ egész literátori tevékenységének fő mozgatójául szolgált. E dicsőséget Révai számára az anyanyelv hozza magával: önmagában, mintegy léte és létezése bizonyítása révén.

⁶⁹ Révai gyűjtő tevékenysége nagy mértékben azonos Benkő Józsefével (vö. Benkő felhívását a Magyar Hirmondóban: id. kiad. 360.). Megjegyzendő, hogy Csokonai gyűjtői tervei (*Thesaurus Antiquitatum Hungaricarum . . .*) szintén hasonlóak a Révaiéhoz (vö. levelét gr. Széchényi Ferenchez 1802-ből: id. kiad. II. 912.); továbbá, hogy a népi megnyilatkozások az ő számára is elsősorban nyelvi beccsel rendelkeznek.

⁷⁰ Csaplár B.: *i. m.* I. 90.

Révai felfogásának programszerű, diszciplínákra is lebontott kifejtését verseiben találhatjuk (kötetben: *Elegyes versei* 1787.). Például: I. könyv VII. *Alagya Bolla Mártonhoz*; (18–22.) Itt a literatúra különböző ágait felsorolva és ajánlva, magának a *matematikát* és a költészetet tartja fenn („Drága Tudákosság s a Vers én gondom?”); hasonlóan az I. könyv X. *Alagya*-jában: „O anya nyelv! ennek gyarapítására fel onszolt / Szívvel Euklides’ titkait oldja kezem (uo. 32.). Részletesen, s a grammatikai szabályozottságra kihegyezve a kérdést: III. könyv VII. *Alagya Baróti Szabó Dávidhoz*. 103–114.

Az irodalom dicsőségét már nem a nyelv által művelt literatúra *tartalma* garantálja (ezért pl. az adott anyanyelvi műnek nem kell feltétlenül tartalmilag is hazafiasnak lennie!), de még nem is a nyelv képességeit kiaknázó szépirodalom teremti. A nyelvnek grammatikai tökéletessége és a nyelvhasználat korrektsége (mint az előzőhöz való erkölcsi viszony) alkotják együttesen az ideológia bázisát; a nyelvhez való viszonynak pedig alapfeltétele az anyanyelv tökéletességének tulajdonképp bizonyítás nélküli elfogadása (a hazafi, belészületvén beszélő közösségébe, saját természeti adottságaként kapja meg közösségének szubsztanciáját, azaz a nyelvet); erkölcsi parancsa pedig az anyanyelv rendszerének a valóságban való működtetésére irányul. Révai nyelvi *ideológiája* is mindig rendszerszerű: tőle már ama nyelvvizsgálati-nyelvhasználati módszer is távol áll, mely pedig Jenisch nyomán Kis János művében már Révai életében is megfogalmazást nyert, s mely szerint a nyelv képességei *egyes* tulajdonságok paraméterei (s persze a költői alkotások nyelve) alapján összehasonlíthatók, s segítségükkel a tökéletesség fokai meghatározhatók.⁷¹ Révainál a nyelv képességei elemenként nem vizsgálhatók (az általános grammatika vonzása itt üt vissza a leg-erőteljesebben); csak a nyelv egésze és rendszere adhatja nemzeti eredetiségének alapozását. Ezért lesz Révainál a nyelvhez való viszony – az *ideológia* kérdése; a nyelv vizsgálatának gyakorlása pedig – a nyelv határain *belüli* tevékenység, azaz *szaktudomány*.

*

Révai felfogása volt a magyar irodalom történetében az utolsó nyelvészeti koncepció, mely még kapcsolatot tartott a literatúra egészével, s így ezen belül – ha elsősorban nega-

⁷¹ Erre nézve vö. Balázs János fejtegetéseit a *Magyar deákság* c. kötetében 1980. 77–187. Révainak egyébként ismernie kellett Kis János művét, hiszen tagja volt a bírálóbizottságnak, amely Kis pályaművét díjazta. Lásd Waldapfel J.: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből*. 1935. 158–159.

tíve is – a költészettel. Ez a koncepció volt azonban az is, mely a választóvonalat jelentette: a megújuló szépirodalom sem a fent elemzett literatúrafelfogásra, sem a grammatikai rendszer elzárkózó konzervativizmusára nem tartott igényt. Az ideológia elvont szintjén természetesen egyetérthetett a grammatika és a költészet, ám az ideológia működési területein (azaz a gyakorlatban) az elválás elkerülhetetlen volt. Ennek tudható be, hogy Révai kortársai közül a legnagyobbak, egészen különböző indokolással – s egyáltalán nem nyelvújítás-ellenessége miatt – rendre elutasították Révai rendszerét, bár literátori nagyságát, hazafias buzgóságát s nyelvtudósi jelentőségét igen nagyra becsülték. A nyelvhez való viszony pusztán grammatikusságát Kármán már nagyon korán megkérdőjelezi („... el fogja-e hinni a született magyar, hogy anyai tejjel beszopott nyelvét nem tudja? reá fogja-e venni magát, hogy betekintszen előbb a grammatikába, minek-előtte írni és beszélni akar?”);⁷² de az is közismert, hogy Kazinczy milyen élesen grammatikaellenes volt, s hogy élete végéig táplálta ama tervét, mely a szabályozó grammatikával szemben az „esztétikai grammatikát” valósítaná meg (e nyelvkönyv „nem anatómiai öszvekötdéseiben”, ahogy a tankönyvek teszik, hanem „a maga szépségében” tárgyalná a nyelvet⁷³). Batsányi János pedig a húszas években írott visszaemlékezéseiben, nyilván Révai literátorságának régi vágású voltát hangsúlyozván, a szépirodalmi állásfoglalásából következtetve, Révainak még nyelvi érdemeit is kisebbítené: „... Révai sokkal jobban tudott Deákul, mintsem Magyarul ... nem magyarul, hanem deákul érzett és gondolkodott ...”⁷⁴

⁷² Kármán József: *A nemzet csinosodása*, id. kiad. 90.

⁷³ A sárospataki kollégium levéltárából idézi egy megírandó tankönyv tervezetét Csorba Sándor: *Sárospataki diáktársaságok a reformkorban* c. kandidátusi értekezésében, 1985. Kézirat. 33–34.

⁷⁴ Batsányi János: *Baróti Szabó, Rájnisi és Révai vitájáról. Összes Művei* III. 484–485.

A következő nemzedék (a tízes évek) írói a szétválás tényét már adottságnak fogták fel, s a grammatika és a szépirodalom egymásra vonatkoztatásának lehetőségét jóformán fel sem vetették. Révai leghívebb tanítványa, Horvát István, mikor követi Révait, akkor mint történész és mint grammatikus követi: a szépirodalomba szaktudományával már nem avatkozik bele. Kölcsey Ferenc pedig a nyelvújítási viták hevében odáig jut el, hogy ki is mondja a grammatikának illetéktelenségét a szépirodalom területén; a „szegény grammatikus” Adelungot kikacagja, s Révait grammatikus ellenfeivel *együtt* ítéli folytathatatlannak.⁷⁵ A húszas években aztán bekövetkezik a lezárás is, mikor Toldyék már szinte felejtésre ítélik az egész nagy grammatikus mozgalmat, mondván: „Ki gondol most már a nyelvi vitákkal?”⁷⁶

⁷⁵ Kölcsey Ferenc levele Döbrenteihez (1815): *Összes művei* 1960. III. 174.; Kazinczyhoz (1815): uo. 184. (E levélben nevezi a nyelvújítás ellenzőit „Debrecziano-Revaianus”-oknak.)

⁷⁶ Toldy Ferenc levele Kazinczyhoz (1827): *Kaz. Lev.* XX. 201.